

UDK 821.163.4(497.16 Boka Kotorska)“18/19“

Pregledni rad

Milorad NIKČEVIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera

mnikcevi@ffos.hr

KNJIŽEVNA I KULTURNA DEKADANSA BOKE KOTORSKE KRAJEM XIX I POČETKOM XX VIJEKA

Književnost i umjetnost Boke Kotorske krajem XIX i početkom XX vijeka doživljava tragičnu i postepenu dekadansu. Urušava se sve ono što su prethodni vijekovi donijeli kao izuzetno duhovno i umjetničko, književno, graditeljsko, likovno i muzičko blago koje je ipak velikim dijelom ostalo sačuvano u riznici crnogorske kulturne i duhovne tradicije. Autor ovoga rada ukazuje na najznačajnije književne pojave i pisce koji su djelovali u Boki Kotorskoj u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka.

Ključne riječi: *istorija književnosti, crnogorska književnost, Boka Kotorska*

Književnost i umjetnost Boke Kotorske krajem XIX i početkom XX vijeka doživljava tragičnu i postepenu dekadansu. Urušava se sve ono što su prethodni vijekovi donijeli kao izuzetno duhovno i umjetničko, književno, graditeljsko, likovno i muzičko blago koje je velikim dijelom ostalo sačuvano u riznici crnogorske kulturne i duhovne tradicije. I civilizacijski razvijeniji narodi i njihove kulture imale su u duhovnome razvoju većih ili manjih zastoja i znakova dekadencije. Ona se ogledala u dva osnovna vida: prvi vid dekadencije ili dekadanse, period je raspada, nazadovanja i razvoja određenih kulturnih sadržaja. Poznato je da su se kulture određenih zajednica, u daljoj i bližoj istoriji, razvijale u usponima i padovima. Drugim riječima, pojedine su se epohe javljale u značajnim umjetničkim ostvarenjima, a ponekad se javljaju epohe stagnacije, kad u kulturnome i umjetničome pogledu dolazi do potpunoga zastoja i nazatka. Dr Tvrtko Čubelić naznačava da se odsustvo velikih pjesnika i nedostatak umjetničkih djela rado naziva dekadentskim razdobljem ili još češće dekadentskim dobom epigona, oponašanja ranijih stihova

i oblika.¹ U daljoj interpretaciji piše: „Još češće značenje termina dekadanse, s podvučenim negativnim značenjem i kritičkim stavom prema određenoj situaciji u kulturi i književnosti, upotrebljava se vrlo često u sukobu različitih ideoloških koncepcija, u nesporazumima starije i mlađe generacije, u borbi oprečnih teorija i škola“.²

Čubelić pokušava utvrditi i uzroke toga zastoja i naglašava da su mnogobrojni. No, između njih ističe da su najvažniji sociološki uzroci (teške društvene i ekonomske prilike poslije 1848. godine u Evropi), sumorna kulturno-politička atmosfera u buržoasko-kapitalističkom svijetu Evrope i nazad sukobi raznih književnih programa i estetskih usmjerenja.

Svi navedeni uzroci ponajviše su nagrizali i kulturne stečevine i duhovni milje Boke Kotorske. Tome su nesumnjivo doprinijeli učestali ratovi, ukrštanja vojske i oružja, nasilne smjene tuđinske vlasti koja je imala jedan jedini cilj: potčiniti i porobiti Boku Kotorsku kao izuzetni areal prirodnih i duhovnih ljepota Mediterana, ali i kao vjekovnu kolijevku materijalne i duhovne kulture koja u krilu nosi tradiciju neprocjenjivoga blaga, sadržaja i značenja. O tome naglom nestajanju, padu vrijednih književnih djela i drugih umjetničkih sadržaja, postupnom umiranju kulturnoga i duhovnoga života Boke Kotorske krajem XIX i početkom XX vijeka simbolično je pisao don Branko Sbutega u *Predgovoru* knjige *Pustinjak* don Srečka Vulovića: „Nije ni za Vulovića, kao ni za nas, tajna da je Napoleon Europi donio Europu, ali je Boki oduzeo Serenissimu, a time i sva ona politička, ekonomska i kulturna značenja koja su joj u okviru Mletačke Republike osiguravala i značenje i prosperitet. Doduše, Napoleon je nešto donio: nešto kilometara cesta, nekoliko fortifikacija, jedan teatar masonske lože, duh revolucije, antiklerikalizam, novi civilni kodeks, nove političke perspektive. Ali kad je propao, Boki je malo što ostalo, a uništeno je bilo mnogo. Boka kao rubna regija vrijedila je još samo kao sekundarni depozit ratnih brodova novog Habzburškog gospodarstva. Nedovoljno da je oporavi i osigura“.³

BOKOKOTORSKI KRUG PISACA

Iz gore izložene perspektive treba promatrati i književno stvaralaštvo Boke Kotorske u rasponu od sredine XIX, pa do prve polovine XX stoljeća. Neveliki panoramski pregled književnosti pojedinih bokokotorskih autora u tome razdoblju pokazaće sumorni trenutak književne produkcije Boke Kotorske.

¹ Tvrtko Čubelić, „Književnost“, *Panorama*, Zagreb, 1967, 99.

² Isto, 100.

³ Don Srečko Vulović, *Pustinjak*, Perast, 1997, 6.

U dijahronijskome pregledu bokokotorskih pisaca na prvome mjestu po rođenju notiramo trojicu autora nevelikoga književnog opusa: Ivana Rupčića, Pava Kamenarovića i Josipa Đurovića.

**Ivan Rupčić (1755–1846), Pavo Kamenarović (1821–1903),
Josip Đurović (1827–1883)**

Građanske biografije Ivana Rupčića i Pava Kamenarovića oskudne su. Zna se da Rupčić potiče s područja Boke Kotorske i da je pisao humoristično-satiričnu poeziju koju je objelodanjivao u književnoj periodici, dok je Kamenarović rodom iz Dobrote. Kamenarović je bio pomorac koji je putovao Mediteranom (Alžir i Carigrad), pa je i školovanje završio u Trstu i Livornu. Prve stihove, kao i mnogi drugi bokokotorski pomorski sinovi, počeo je tvoriti na talijanskome jeziku, ali je ubrzo postao pjesnik narodnoga književnog izraza. Kao zaneseni rodoljub, pisao je rodoljubne ushite, ekstatične pjesme u duhu hrvatskih ilirskih budnica i davorija, ali je bio daleko više opčinjen uticajem „pjesnika slavjanstva“ Jovana Sundečića, kojemu je i posvetio ove stihove:

*Slavjanski, slavni pjesniče,
kog divan gusle sklad
Na spasonosni budi nas
Bratske sloge rad;
Tvoj svake strasti slobodan
Pjesnički bistri um
Ka' stup nebeske svjetlosti
Kaže nam slavni drum.*

Sundečićev poetski opus jače je markirao i odredio poetski put Kamenaroviću, a naročito se angažovao na književno-kulturnome planu kad su Dobročani osnovali Slavjansku čitaonicu (1862). Od tada se u njoj pokreće književni i kulturni život koji je imao za cilj da očuva tekovine narodnoga jezika u Boki, a s njim i bogatstvo narodnih obreda i običaja. Posebno se ističe Kamenarovićev rad u Bokeljskoj mornarici, koja je obnovljena 1859. godine. „I tu je on imao preporodne ideje, i tu je on isticao da tradicionalno mora da bude nosilac bratstva, jedinstva i saradnje.“⁴ U tome je idejnom duhu on i pjevao otvorenu budnicu:

⁴ Miloš Milošević, „Pavo Božov Kamenarović pomorac i pjesnik“, u knjizi: *Studije iz književne i kulturne prošlosti*, NIP Pobjeda, Titograd, 1987, 483–484.

*Uljezimo svi u kolo
Rukama ruke pružimo
pokažimo svim okolo
Da slogu bratsku vriježimo.
Potvrdimo uz prigodu
i mi kao naši djedovi
Da u rodu – ne zaludu
Jedne smo majke sinovi.⁵*

O pjesništvu Pava Kamenarovića, književni historičar i kulturolog Miloš Milošević zapisao je: „Kada se Pavo Kamenarović bavio književnim radom, i to mahom stihovima (...), ne izgleda da je imao čisto literarnih ambicija. Nje-ga je, uz nesumnjiv smisao za poeziju u izvjesnoj mjeri, u tome vodila lična kultura, težnja za biranim izražavanjem i ukus vremena, a ne neka naročita potreba da stvori poetska djela. Otuda se on, osim pomenutih preporodnih ideja, trudio da sve prigodne događaje, porodične, mjesne, kulturne, crkvene, državne, izrazi u stihu. (...) Sigurno je i to, da se među tim pjesmama nađe poneki stih, a rjeđe čitava pjesma, koja zazvuči svježije i toplo, i svjedoči da je pisac imao smisla za poeziju.“⁶

Kamenarović se ogledao, ali sasvim usputno i sporadično, i u drami – *Zloreka* i *Nova komedija*, ali bez većega dramskog i stvaralačkog učinka. U zaključku možemo reći: Kamenarović je nosio u sebi glas emocije rodoljub-noga ushita, ali je bio nevješt versifikator, oskudnoga poetskog jezika.

Humorističko-satirični pjesnik rodoljubivoga karaktera je i Josip Đurović. On je rodom iz Prčanja. Osnovnu je školu završio u rodnome mjestu, a više obrazovanje stekao je u Padovi. Radio je kao pomorski kapetan. Njegovo ime nije unešeno ni u jednu antologiju ili pregled crnogorske i bokokotorske književnosti. Radoslav Rotković ga u „Pregledu crnogor-ske literature“ spominje samo anotativno, napominjući da je s talijanskoga jezika preveo peto pjevanje Danteova *Pakla* i nekoliko pjesama francusko-ga romantičarskog pjesnika Alfonsa de Lamartina (1790–1869). Dakle, i o njemu se malo zna i kao o građaninu i kao o stvaraocu. Primijećeno je da je objavio u književnoj periodici svega nekoliko lirskih pjesama autentične rodoljubive inspiracije. Bio je pjesnik kratkoga daha, bez izvornoga umjetničkoga zamaha.

Prema tome, za svu trojicu književnika možemo generalno reći da su pjesnici kratkoga daha u književnosti. Iznenada su književno stasali, ali su još

⁵ Svi stihovi Kamenarovića preuzeti su iz knjige Miloša Miloševića.

⁶ Isto, 485.

brže iščezli kao pjesnici iz duhovnoga poetskog prostora i svijeta književne Boke Kotorske.

**Srećko Vulović Peraštanin
(1840–1900)**

Ime don Srećka Vulovića održalo se u književnosti Boke Kotorske sve do današnjega dana. Po rođenju je Srećko Vulović iz drevnoga Perasta, đe je stekao osnovnoškolsko obrazovanje, gimnaziju je završio u Dubrovniku, a teološke nauke u Zadru. Zaređen je za katoličkoga sveštenika 30. novembra 1863. godine u Katedrali Sv. Tripuna u Kotoru. Potom je obavljao sveštenu misiju (službu) po raznim mjestima Boke: u Risnu, Pokriveniku, Dobroti, Ljutot i bio čuvar svetišta Gospe od Škrpjela. U srednjim godinama, kao iskusen, znatiželjan, poletan i obrazovan sveštenik, prelazi na dužnosti profesora i vjeroučitelja na C. K. Velegimnaziju u Kotoru. Tu je službu obavljao revnosno sve do 1898. godine, kad se penzionisao. Nedugo je iza toga umro, 10. novembra 1900. godine u Perastu, đe je i sahranjen.

Srećko Vulović po primarnome pozivu bio je duhovnik, pa naučni i kulturni radnik, pisac i stvaralac originalnih umjetničkih i naučnih djela. Naime, slobodno vrijeme koristio je za proučavanje istorije Perasta, Kotora, ali i cijele Boke Kotorske. Njegova stvaralačka biografija prepuna je povijesnih, kulturoloških i književnih sadržaja i naučnih radova. Poznat je i po tome što je u vrijeme prevlasti talijanskoga jezika u Boki, poput savremenika Antuna Kojovića i Stefana Mitrova Ljubiše, i u govornome i u službenome obliku upotrebljavao maternji jezik. Iz njegove naučne radionice ostalo je veliko kulturološko, prosvjetiteljsko i istorijsko djelo.⁷

Od njegovih beletrističkih radova ističemo *Gospu od Škrpjela, povijestnu crticu o čudotvornoj slici blažene Djevice od Škrpjela i njenom hramu na otočiću prema Perastu*.⁸ Strogo gledano to nije narativna tvorevina, već više istorijski spis koji jezikom istorijskih fakata prati postanak otočića kraj Perasta – Gospe od Škrpjela. I kao što je naznačio u prvome poglavlju, nastojao je da detaljno opiše nastanak toga čudnog i mističnoga otočića, da istakne predanja koja su se u narodu od davnina ispredala i usmeno održavala. Na kraju autor ističe vrijednost i značaj sazidane bogomolje koja je na otočiću podignuta, a koju je kasnije živopisao poznati barokni slikar Tripo Kokolja. Naredne stranice posvećene su njegovu umjetničkome živopisanju crkvice.

⁷ Srećko Majić, urednik *Pustinjaka* don Srećka Vulovića (Perast, 1997), donio je cjelovitu bio-bibliografiju radova Srećka Vulovića.

⁸ Srećko Vulović, *Gospa od Škrpjela, povijestna crtica o čudotvornoj slici blažene Djevice od Škrpjela i njenom hramu na otočiću prema Perastu*, Zadar, 1887.

Bez pretenzija da detaljnije ulazimo u analizu, ističemo da je autor ocrtao i istakao što ta bogomolja znači za Peraštane i Bokelje uopšte, za narod toga kraja, da bi na kraju naglasio „štovanje i bogoljubnost prema Gospi od Škrpjela“, posebno od pomoraca, ostalih Bokelja i naravno od stranaca, pa i od Turaka. U cijelome štivu toga religiozno-povijesnoga spisa provijava duh pijeteta prema svetištima Boke, a posebno je lijepo i impresivno opisan uvodni pejzaž Bokokotorskoga zaliva koji je svemogućí stvaralac „izlio na pune ruke obilja prirodnih ljepota“.

Svega tri godine kasnije (1890) objavio je don Srećko Vulović beletrističko djelo *Pustinjak*, koje u podnaslovu ima dodatak *Poviestne crtice iz Bokeškog života svršetkom prošloga (18. st.) i početkom našega vijeka*.⁹ Iako je sâm pisac anotativno odredio da je građu toga djela „prikupio (...) i po peraškom narječju“ objavio, to je Vulovićevo štivo u novije vrijeme don Branko Sbutega okarakterisao, kao i njegovu *Grilovicu*, pripovjednom prozom. Za nju eksplicitno kaže: „Novela *Pustinjak*, kao i *Grilovica*, tek su skromni literarni projekti da se velika bokeljska drama, koliko toliko, literarno osvjedoči. U ovom kontekstu *Pustinjak* nam je posebno zanimljiv, jer mu je sama priča tek opravdanje, ili povod, za konstituiranje jednog iscrpnog svjedočanstva o lingvističkim, etnografskim, i povijesnim situacijama prve polovine 19. st. Koliko je u tom uspio najbolje svjedoči činjenica da su novele i njen autor skoro posve zaboravljeni, ali je fra Frane postao i ostao dio žive predaje u Boki, tako da se priča o njemu pretvorila u legendu već početkom ovog stoljeća, a lokalno stanovništvo do danas ne sumnja u njenu autetičnost.“¹⁰

Pustinjak je strukturisan od svega nekoliko pripovijesti: *Fra Frane*, *Minarska kuća*, *Mladost plahost*, *Pad Serenisime*, *Nesreća za nesrećom*, *Bog ne plaće u subotu*, *Pokolj urota*, *juriš* i *Dva sudca pod istom pločom*. Priče su kratke narativne strukture, sa sadržajem odijeljenim i bez unutrašnje kohezije. Likovi su crtani vanjskom i unutrašnjom, psihološkom karakterizacijom s ciljem da ostave lijep narativan i psihološki utisak na čitaoca. U njima dominiraju brojni dijalozi, didaktizam i pouka, tako da se likovi nadopunjuju i pričaju osobene i rasplinite note života. Tako lik srednjovječne žene (strine) priča priču o čuvenome franjevcu fra Frani koji je živio „do smrti u porušenom manastiru sv. Gjurgja, dje je čuvô naše mile pokojnike, gorio im kandjelju obdan i ob noć, zvonio jutrom i večerom Zdravu Mariju i uru noći“. Za te priče don Branko Sbutega kaže da su napisane u nesumnjivome duhu Vodopićevih djela. Novele se u *Pustinjaku* „bitno ne izdvajaju literarnom novinom, ali

⁹ Srećko Vulović, *Pustinjak. Poviestne crtice iz Bokeškog života svršetkom prošloga (18. st.) i početkom našega vijeka*, Zadar, 1890.

¹⁰ Don Srećko Vulović, *Pustinjak*, „Gospa od Škrpjela“, Perast, 1997, 6.

Boka bolje nema. Pomiješavši nekoliko historijskih izvora i ličnosti, Vulović gradi lik svoga Pustinjaka *ex novo*, ali ne *ex nihilo*. Otuda i legenda, i bez sumnje je da je poduhvat izdavača u tom smislu danas posebno značajan, jer vraća znatizeljnim mogućnost da omiljenu legendu Boke pronađu u njenom literarnom predlošku, ali da i suvremenim povjesničarima hrvatske književnosti iznova dariva zaboravljenog Vulovića, kao pisca od značenja za njen devetnaestostoljetni korpus.¹¹ Tu je pripovijetku Radoslav Rotković u svome pregledu samo uzgredno spomenuo, napominjući da je Vulović u njoj obradio poznatu legendu o Napoleonovu mobilisanom vojniku Sloviću, „koji je kao artiljerac načinio kobnu pogrešku i umjesto tvrđave pogodio prozor drage. Narativnim tkanjem u toj legendi spojene su dvije ličnosti koje su ostale da žive u predaju peraškog puka“. Zbog svega toga i u opisima te priče „ima lijepih stranica peraške atmosfere“.¹²

Iako je *Grilovicu*, „historijsku pripovijest iz XVI vijeka“, kako je klasifikuje sam autor, potpisao Bogomil Hrvatovski, zna se zasigurno da se iza toga pseudonima krije don Srećko Vulović.¹³ To je djelo nevelikoga opsega, sazdano u XVII glava i predstavlja zgusnuto folklorno-istorijsko narativno štivo. Strukturirano je bez čvrste fabule i kontinuiranoga sadržaja. Cijela se fabula i brojnost likova ostvaruje na asocijativnome toku izlaganja određenih sadržaja. Svi su i istorijski i folklorni događaji vezani za primorski gradić Boke Kotorske – Perast, ali ne za one prizore, likove i sadržaje koje autor pamti iz savremenosti, već se naracijom vraća u prošlost, u XVII vijek. Naprosto iz svega toga izranja istorijska patina i svjedočanstvo pozadine peraškoga društva; osvjetljavaju se istorijske i neistorijske ličnosti, poput hajduka Baja Pivljanića i brojnih drugih hajduka koji su se istakli u čestim okršajima s turskim zavojevačima. Iz tih peraških slojeva društva izranjaju ponajčešće građanske porodice, u kojima se ponekad i u pojedinim glavama povjesnice ocrtavaju intimna doživljavanja, iskrene ljubavi kako prema mladićima i devojkama, tako i prema zavičajnome podneblju. Daleko jače se u brojnim opisima ističe apoteoza rodoljublja, uzvišenih ideala sa željom da se očuva vjekovna sloboda i blagodarnosti Perasta, njihova znamenita kultura, bogatstvo koje je sticano vjekovima na moru i na kopnu i pod vjekovnom upravom venecijanizma. Ljepotom i bujnom ljubavlju naročito je apostrofirano nekoliko likova, ali se toplinom i opisima izdvaja lik lijepe Peraštanke Jele i njezina odabranika Grila, koji su tako sljubljeni dobili i jedinstveni naziv koji je autor istakao

¹¹ Isto, 7.

¹² Dr Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918“, *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979, 640.

¹³ Bogomil Hrvatovski, *Grilovica*, Naklada akademijske knjižare Lava Hartmana, Zagreb, 1884.

naslovom pripovijesti – *Grilovica*. Svakako najimpresivnije stranice *Grilovice*, i u snažnim minucioznim opisima raskoši i peraške tradicije, dati su na onim stranicama đe je autor detaljno opisivao perašku svadbu. Bez pretenzija da u svim pojedinostima interpretiramo izuzetne folklorne motive, navodimo samo manji isečak iz Vulovičeva opisa: „Kum uzme zlatnu čašu vina, pokritu kriškom pogače, na kojoj devet zlatnih dukata i uz to zlatan prsten; pa joj zaželi, da bude obilovala u svačemu, da rodi junake, da živi sretno i veselo za mnogo ljeta a da usreći svoga muža valjanošću i ljubavlju. Zatim popije malo u njezino zdravlje, pa joj ponudi u jednoj ruci kruh i zlato, a u drugoj čašu.

Jela okusi malo vina, a darove spremi u ubrusac. Odgovorit po običaju nije mogla od silnih uzrujanosti – Pošto primi tako od sviju darove, zamijeni ih redom – Pjevači zapjevaju: Uz trpezu / Niz trpezu / Sivi sokole! / Cvijet pade / Na trpezu, / A s trpeze / Na svatove. / Svi svatovi / Pomaga vi Bog.“

Impresivne slike svatovskih prizora i detaljnih peraških obreda kao da prizivaju u svijesti čitalaca stranice antičke književnosti. Don Srećko Vulović kao vješt narator, čovjek s vokacijom naučnika i usmenoga retora, u narativno tkivo *Grilovice* inkorporirao je i lijepe primorske opise, ali je daleko više utkivao lirske pjesmice usmene peraške književnosti koje su upotpunjavale atmosferu zbivanja i događanja toga kraja. Međutim, on narativni opis nije lišio ni određenih metodoloških postupaka naučne literature, pa se tako često služi bilješkama (fusnotama) u kojima detaljnije obrazlaže i upućuje na neke književne, kulturološke ili istorijske pojave. Sve u svemu, Vulović se pokazao kao vješt narator, dobar stilista i majstor jezika, a posebno kao sveštenik i čovjek od naučne vokacije.

Kao znalac talijanske književnosti i marljivi kotorski biskup Frano Ućelini Tice (1847–1937) sporadično se bavio literaturom. Zabilježeno je da je među prvim autorima preveo Danteovu *Božanstvenu komediju/Divna gluma* (1910), ali drugih originalnih djela nije ostavio.

Njemu je sličan Savo St. Račeta (1858–1933), koji se javio veoma rano u crnogorskoj književnosti, u obnovljenome kalendaru *Orlić* (1885). Njegov urednik Jovan Sundečić napisao je prilog o *Slovenima*, a uz njega su se javila i dva bokokotorska pisca: Savo Račeta pjeva patriotsko-mističnu pjesmu o *Bogu*, a profesor kotorske gimnazije Valter Perić objelodanjuje odlomak Teokritovih *Ribara*. Savo Račeta se, pod uticajem ljubavne lirike srpskih romantičara, prvenstveno Branka Radičevića i J. J. Zmaja, javlja i u *Novoj Zeti*, s Josipom Bersom, Aleksom Šantićem i Jovanom Dučićem. Račetove rodoljubive i ljubavne pjesme su tonom, metrom i dikcijom nastale na poetskim tokovima raspijevanoga srpskog romantizma.

Savo St. Račeta zaljubljen je čitao Ljubišina djela te je pretočio njegovu pripovijest *Gorde* u talijanske stihove. Njih je kasnije kompozitor Dionisio

di Sarno komponovao u operu, o čemu je u novije vrijeme instruktivno pisala Zlata Marjanović u folklorističko-muzikološkim radovima u knjizi *Vokalna muzička tradicija Boke Kotorske*¹⁴ i studiji „Primorju na veliko znamenje (prilog proučavanju muzičke tradicije Crnogorskog primorja)“.¹⁵

Marko Car (1859–1953)

Na ljestvici bokokotorskih pisaca koji su obilježili određene domete realizma i prve proplamsaje moderne književnosti u Boki Kotorskoj nalazi se nesporno vrijedno književno djelo Marka Cara. Iako je stasao u razdoblju zreloga realizma i bio značajan književni poslenik u nekoliko kulturnih sredina (Herceg Novi, Zadar i Beograd), njegovo književno djelo je za cijeloga djelovanja bilo u šenci drugih književnih stvaralaca srpskoga i hrvatskoga realizma, nedovoljno primijećeno, često potiskivano i kontroverzno ocjenjivano, pa je vremenom gotovo palo u zaborav. Međutim, gledano s današnje distance, cjelokupni korpus Marka Cara predstavlja vrijedan doprinos ne samo našoj pripovjednoj književnosti, već daleko više u putopisnoj, književnokritičkoj, esejističkoj, estetskoj i kulturološkoj ravni.

Marko Car je rođeni Novljanin, ali se njegova porodica doselila iz obližnjih Konavala. Osnovnoškolsko obrazovanje stekao je u rodnome mjestu, a pet razreda gimnazije završio je u Kotoru. Zbog porodičnih neprilika morao je prekinuti školovanje, koje potom nikad nije sistematski dovršio. Iz Herceg Novoga Marko Car je ponio prve utiske, slike dječijih i mladalačkih spoznaja, druženja sa Simom Matavuljem prije nego je Simo otišao na Cetinje. U toj se sredini Marko Car susreo i družio s revolucionarnim Tomom Krstovim Popovićem. Dakle, hercegnovska sredina pogodovala mu je ne samo kao bujni, pitki i pitoreskni areal mediteranske atmosfere, već i kao sredina duhovne inspiracije, podsticaja i začetaka njegovih ranih književnih tvorevina, stvaralačkoga nagona i rada na literarnome, književnokritičkome, esejističkome i političkome polju. Od 1879. do 1919. godine Marko Car živi i radi u Zadru, prvo se upošljava kao državni činovnik (1884) u pokrajinskome vijeću Dalmacije, a potom je do 1919. godine bio šef Saborske kancelarije. Nakon pada Zadra pod Italiju, preselio se u Beograd, đe je je radio kao inspektor Umjetničkoga odjeljenja Ministarstva prosvjete do penzionisanja (1921), a dvije godine kasnije (1923) izabran je za dopisnoga člana SANU, potom

¹⁴ Zlata Marjanović-Krstić, *Vokalna muzička tradicija Boke Kotorske*, Udruženje kompozitora Crne Gore, Podgorica, 1998.

¹⁵ Zlata Marjanović, „Primorju na veliko znamenje“, u zborniku *Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture*, Budva, 2005, 245–283.

za počasnoga člana Matice srpske 1933. te za predsjednika Srpske književne zadruge 1937. Sve do smrti (1953) neumorno je radio na sređivanju i objelodanjivanju književnoga opusa.

Marko Car započeo je književnu djelatnost 80-ih godina XIX vijeka i to u dubrovačkome *Slovincu* (1878–1884), periodičnoj publikaciji koju je uređivao profesor Luka Zore. Ta je publikacija uređivana u duhu ondašnjih južnoslovenskih koncepcija, stremljenja i ideja tako da je bila otvorena revija prema širokoj vjerskoj i nacionalnoj toleranciji, a posebno prema zbližavanju pravoslavnoga i katoličkoga življa, pa je već tom idejom okupljala brojne progresivne književne saradnike, ne samo iz Dubrovnika, Dalmacije i Boke Kotorske, već i iz svih krajeva južnoslovenskih naroda. U takvome idejnom ambijentu javio se Marko Car, postavši jedan od istaknutih mladih saradnika, o čemu je u novije doba pisao prof. dr Nikola Ivanišin.¹⁶ Careve prve radove objavljivao je upravo *Slovinac* i bili su poetske orijentacije, ali su ipak ostali na nivou umjetničkih pokušaja, nevelikih estetskih učinaka. Po vokaciji usmjeren na narativnu književnost, Marko Car je najveća umjetnička zrijenja ipak postigao u tome žanru, ali je mnogo više stvaralačkoga učinka imao u putopisima, književnoj kritici i esejistici.

Kao pripovjedač Car se javio još u zavičajnoj sredini, mada je prvu zbirku impresionističkih i mladalačkih priča *Za kišljive dnevi* objelodanio u Dubrovniku (1883). U njoj je iznio razgranate misli, asocijacije i poglede o životu, umjetnosti, politici, dajući oduška mladalačkoj ljepoti i ošjećajima rodoljublja. U prolegomeni „Čitateljima“ napominje da izdaje mladalačke pripovijetke „u njihovom prvobitnom obliku, onako kako su iz pera potekle“. Uvjeran da će tu prozu konzumirati njegovi prijatelji koji su ga „onda počastili svojijem priznanjem, primiće ih, uzdam se, i sada dobrodošlicom, a to i jest za me najljepša utjeha“.¹⁷ Knjiga je sa simpatijom i naklonošću pozdravljena od ondašnje književne kritike. Tako je Pavle Orlović u *Slovincu* napisao slovo pohvale s naglaskom da će knjiga i sam autor „satrijeti bez milosti stare ideale“.¹⁸ Zbirka je komponovana od deset priča („Pečeni golubovi“, „Jedan posjet na otoku Lokrumu“, „Besmrtna strana“, „Glagolj 'tljati“, „Muzika... zadnja boginja“, „Franjo Krežma“, „Vlaho Bukovac“, „Gjuro Jakšić“, „Medo Pucić“ i „U savinskoj dubravi“) i jedne poduže pripovijetke *Mileva*, podnaslovom određene kao „minijaturni roman“. U njima je, kako reče Slobodan Kalezić, autor fiksirao zabavu, a ne pouku, sijelo a ne školu, skraćivao vrijeme, a ne postavljao zadatke. Jednom riječju, ta je proza označena kao element „nove orijentacije u književnome stvaralaštvu na našem jeziku pri kraju

¹⁶ Nikola Ivanišin, „Marko Car u dubrovačkom *Slovincu*“, *Braničevo*, br. 5–6, 1961.

¹⁷ M. Car, „Čitateljima“ (predgovor), *Za kišljive dnevi*, Dubrovnik, 1883, 7.

¹⁸ *Slovinac*, 11. oktobra 1883. godine.

19. vijeka, one orijentacije koja od sirove obrade predmeta teži ka psihološkoj profilaciji i rafinmanu“ i po tome stvaralačkom kodu i prosedeu Cara treba shvatiti kao preteču moderne književnosti.¹⁹

Svega nekoliko godina kasnije objelodanio je Marko Car još tri knjige: u koautorstvu s prijateljem i književnikom Josipom Bersom štampa narativnu prozu pod naslovom *S mora i primorja* (1894), zatim *S bojnog i ljubavnog polja* (1904), a u zadarskoj sredini nastavlja s pripovjedačkim radom objavivši, poslije duge pauze, zbirku *Primorke* (1911). Sva ta rana proza, osim zbirke *Primorke*, lišena je društvenih i socijalnih tema. Naratora su više zaokupljali neobični sadržaji, ponekad bizarne i morbidne slike, koje su nosile svježinu novoga i avangardnoga naturalističkog pravca. U taj se krug locira i priča *Pečeni golubovi*. Ona sižejno ostvaruje fabulu preko intelektualca Živana, čovjeka osebjunoga obrazovanja, ali koji zbog siromaštva ne može oženiti djevojku iz zavičaja Anku, kćerku uglednoga i bogatoga trgovca. U Londonu, đe je odselio zbog posla, Živan pristaje dobrovoljno i na opkladu pojesti trideset pečenih golubova (svaki dan po jednog!). Priča se, dakle, zasniva „na bizarnom motivu što ga je mladi pisac vjerovatno našao negdje u štampi“. Bizarnost je ostvarena u sižeju na „jednom naoko psihološkom, a zapravo biološkom problemu“ koji je pisac nastojao riješiti, a sastoji se u sljedećem: s kakvim bi se problemom čovjek ili ljudski rod susreo kad bi konzumirao samo jednu vrstu hrane, „pa makar se radilo i o najboljoj, o poslastici pečenih golubova? Pitanje je univerzalno i sasvim originalno za ono vrijeme, u kojemu je pisac tražio odgovore i podsticaje za književne teme i dileme. I njegove druge priče iz rane faze značile su emfazu života i svakodnevnih ljudskih sudbina i događaja.

Zbirka *Primorke* tretirana je u književnoj kritici kao cjelovita, zrela i koherentna narativna proza. Sâm je pripovjedač te priče okrstio kao „nove pripovijesti“ i tako odredio sasvim novi pravac djelovanja: situirao je priče u novo vrijeme, dakle u savremenost, u onu stvarnost koju je pisac ponajviše sagledavao i doživljavao duhovnom senzibilnošću. Puni narativni sublimat autor je ostvario upravo u pričama te zbirke: „Kraljevi u izgnanstvu“, „Glumci u Kaštelribniku“, „Tanfarina odiseja i Stojanka“ i slično. To je prva Careva knjiga pripovjedaka koja je doživjela znatan književni uspjeh i recepciju. O tim pričama je proslavljeni hrvatski pripovjedač, putopisac, kritičar i feljtonist Antun Gustav Matoš napisao da imaju „onaj laki, kao svila mekani i solidni stil, onu toplinu i familijarnu neku intimnost, posljedicu duše istančane i vrlo osjetljive“.²⁰ U istome pohvalnom tonu o tim Carevim pričama pisali su

¹⁹ Slobodan Kalezić, „Portret Marka Cara“, u zborniku radova *Književno djelo Marka Cara*, Herceg Novi – Perast, 2005, 12.

²⁰ Antun Gustav Matoš, „Primorke Marka Cara“, *Suvremenik*, br. 9, Zagreb, 1911, 543–545.

i drugi književni kritičari: Vladimir Čerina u književnoj *Vili* i Milan Savić u *Letopisu Matice srpske*.

Žanrovski i tipološki raznovrsne pripovijetke Marka Cara veoma je umješno analitički obradila Andrijana Nikolić, razdijelivši ih u romantične pripovijetke, pripovijetke u kojima je izražen kritički odnos prema plemstvu ili vladajućem sistemu, pripovijetke sa savremenom tematikom, pripovijetke s istorijskom i nacionalnom tematikom, pripovijetke naturalističke intonacije i pripovijetke modernih stremljenja.²¹ U svima su interpretirani određeni sadržaji, klasifikovane priče, karakterizovani glavni protagonisti, da bi na kraju bili fiksirani i dramatični događaji te analizirana stilska i jezička sredstva kojima su te pripovijetke umjetnički ostvarene. Bez pretenzija da iznosimo sve te problemske sklopove, na ovome mjestu istaći ćemo samo ono što je autorka u zaključku studije navela kao imanentnu podjelu Carevih pripovjedaka. Naime, ona je cjelokupno njegovo narativno stvaralaštvo podijelila u četiri stvaralačka kruga:

- rana faza od 1883, u kojoj dominiraju socio-ekonomska tematika s osvrtnom na moralnost i psihološki karakter likova
- faza od 1890, u kojoj dominiraju tematike rane faze ali s većim priličnom tema koje obrađuju ljudsko dostojanstvo
- faza od 1890, u kojoj do izražaja dolaze savremeni momenti s ličnostima koje su obilježile taj period. U ovome periodu stvaranja Car se priklanja folklornom pripovijedanju
- faza od 1910, u kojoj dominira dramatičnost i đe se može djelimično nazrijeti naturaliza.²²

Svakako, svaka od tih faza Carevih pripovjedaka promišljeno je, studiozno i problemski analizirana. Na kraju je autorka u sintetičkome rezimeu utvrdila da su sve četiri zbirke pripovjedaka Marka Cara predstavljene čitalačkoj publici na četiri nova tematska i stilska načina: stil svih zbirki Marka Cara „je ujednačen i uglađen. Iako je u prvoj fazi svog stvaranja pisac poklanjao pažnju opisu vanjštine likova i unutrašnjih proživljavanja, u kasnijim fazama, reklo bi se da su fizički opisi više svedeni na konture a psihologija ličnosti preovladava. Iako je realista, Car je naginjao romantici što se da primijetiti u odabiru tema ili završetku pripovijetke. U svakom slučaju, on je zrelo shvatio pojmove i umjetničko estetska pravila kojima je suvereno vladao i zahvaljujući kojima je i stvarao.“²³

Citirano prema Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, IV, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 305.

²¹ Andrijana Nikolić, „Pripovijetke Marka Cara“, u zborniku radova *Književno djelo Marka Cara*, Herceg Novi – Perast, 2005, 26–62.

²² Isto, 57.

²³ Isto, 62.

Cjelokupno pripovjedno djelo Marka Cara nosi neizbrisivi trag njegove osobe i vremena u kojem je stvarao. Iako nije postao izraziti predstavnik naturalizma u književnosti, iz svega što je napisao izbijaju neukrotivi modernistički impulsi zapadnoevropskih tendencija na koncu XIX i početka XX vijeka. Jezik i stil mu je, kao i život, u neprekidnom vrenju, u kipućem ushitu. Rečenice mu odaju bujnu senzibilnost mediteranske i romanske kulture koju je cijeli život njegovao i dobro poznao.

Iznijećemo samo sumarni pregled stvaralaštva Marka Cara. To iz toga razloga što se u književnoj historiografiji smatra da su ti Carevi žanrovi nezaoobilazni i što se u njima pisac iskazivao do kraja i cijeloga života, dakle u kontinuitetu stvaralačkoga rada tako „da ni po čemu nije toliko zapamćen kao po esejima“. Marko Car je i na početku i u zreloj fazi književne karijere objelodanio knjigu književne kritike pod naslovom *Moje simpatije* (1895, 1897. i 1904). Kao znalac stranih jezika: talijanskoga, francuskoga, njemačkoga i ruskoga, ne samo što je čitao literaturu i tekuću književnu kritiku tih nacionalnih književnosti, već je s osobitom prilježnošću prevodio s talijanskoga i francuskoga jezika, a eseje i književnu kritiku objavljivao je i u njihovim periodičnim publikacijama. O svemu tome naučno i znalački pisala je u novije vrijeme Olga Stuparić u doktorskoj disertaciji koju je objavila pod naslovom *Marko Car književni kritičar*.²⁴ Iz nje se vidi da je Marko Car s ustrajnošću i ljubavlju prevodio talijanske, španske, francuske, engleske, njemačke i ruske stvaraoce, kako one koji su se bavili beletristikom, tako i one koji su pisali književnu kritiku i esejistiku onoga vremena. Sâm je zapisao: „Ja se nimalo ne ustručavam izjaviti da za sve ono čim sam duh svoj obogatio, imam zahvaliti najviše francuskim knjigama. Kroz trideset i više godina postojanog čitanja, te su knjige u meni pobudile i odnegovale nebroj osjećanja i ideja koje bi, inače, začmale u dubinama duše. Ta osjećanja i te ideje predstavljaju cvet svega onoga što je francuski narod ili svojim genijem stvorio, ili svojim pregalaštvom obezbedio narodima.“²⁵

Pod uticajem omiljenih kritičara Sent-Beva (Sainte Beuve) i Ipolita Tena (Hippolyte Taine), Marko Car je pisao domaću i stranu kritiku, uzimajući za predmet „simpatije“. Poblje, njegovi omiljeni teoretičari veoma su rano postavili čvrste teorijsko-kritičke osnove za proučavanje društva, pisaca i njihovih djela, a time, ujedno, postali pobornici tzv. spoljašnjeg pristupa u

²⁴ Olga Stuparević, *Marko Car književni kritičar*, Književna zajednica Herceg-Novog – Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1991.

²⁵ Marko Car, *Besmrtna Francuska* u knjižici, Zadar, 1918, preštampano u *Godišnjaku Matice srpske*, 1939. Cit. prema: Jasmina Vučetić, „Marko Car i francuska književnost“, u zborniku radova *Književno djelo Marka Cara*, Herceg Novi – Perast, 2005, 87.

proučavanju književnosti.²⁶ Polazeći od prosvjetiteljskih stavova i premisa „da sredina stvara pisca“, Sent-Bev je isticao da se literarno djelo može razumjeti ako se objašnjava ličnošću pisca. Na teorijske osnove spomenutoga autora nadovezuje se pozitivizam Ipolita Tena, koji je književnu epohu, stvaraoce i njihova djela promatrao u sklopu elemenata koji ih determinišu: vrijeme, rasa, sredina, savremeni momenti i moralna nadgradnja. Sve je to kauzalno vezano jedno s drugim. Prema njegovu mišljenju, treba proučiti sve komponente koje direktno i indirektno djeluju na formiranje piščeve ličnosti i obrazuju njegov karakter, mentalitet i moral. U kontekstu duhovnih manifestacija, potrebno je proučiti i primarne i sekundarne faktore umjetnikova intelektualnoga razvoja; nužno je zaći duboko u istorijsku i duhovnu zbilju kraja, ispitati kulturološke osobine, mentalitet, etiku i duh ljudi, vremena i podneblja iz kojega pisac potiče, to jest literarnu tradiciju.

Od premisa koje smo istakli pošao je i Marko Car u teorijskim i esejističkim studijama. Tako su stvoreni njegovi kritički radovi o Petru II Petroviću Njegošu, Stefanu Mitrovu Ljubiši, Jovanu Jovanoviću Zmaju, Vojislavu Iliću, Lazu Lazareviću, Simu Matavulju, a u središte kritičkih opservacija Car je daleko više stavljao djela stranih autora: Dozuea Kardučija (Giosuè Carducci) (1835–1907), Alfreda de Misea (Alfred de Musset) (1810–1857), Džordža Bajrona (George Gordon Byron) (1788–1824), Aleksandra Dime (Dumas) Mlađega, Emila Melhiora de Vogie i drugih. Car je u književnome i pojmovnome aparatu bio bliži književnim kritičarima Ljubomiru Nediću i Bogdanu Popoviću nego strogome pozitivističkom pravcu filološke kritike Jovana Skerlića i Pavla Popovića. „Prema prvim je gajio afinitet po liniji analitičnosti i estetizma, po poimanju da se do dubljeg razumijevanja literature dopre kroz prizmu subjektivnog doživljaja, što je otvaralo ili povećavalo mogućnost za esejističku intonaciju (...). Skerlić je za Carevo poimanje poetskog i estetskog fenomena bio odveć racionalan, možda na momente čak i dogmatičan duh (...). Od Pavla Popovića ga je diskretno udaljjavao 'prizvuk' istorijsko-pozitivističkog metodološkog iskustva.“²⁷

Teorijske aplikacije Marko Car je demonstrirao u nekoliko navrata na domaćim piscima i to u trećoj knjizi *Mojih simpatija*, u kojoj je sakupio eseje o Jovanu Skerliću, Ljubomiru Nenadoviću, Među Puciću, Nikoli Tomazeu. U nešto izmijenjenome izboru Car je i kasnije (1913. godine) pod istim naslovom objavio *Moje simpatije*, ali je od 11 pisaca iz prvih triju knjiga isključio ogled o Jovanu Sundečiću, a nadopunio ih novim studijama o Miloradu Mitroviću

²⁶ Opširnije o tome izlaže se u podsticajnoj studiji „Spoljašnji pristup proučavanja književnosti“, u: Rene Velek i Ostin Voren, *Teorija književnosti*, Nolit, Beograd, 1965, 85–158.

²⁷ Slobodan Kalezić, „Portret Marka Cara“, u zborniku radova *Književno djelo Marka Cara*, Herceg Novi – Perast, 2005, 19–20.

i Natku Nodilu. Godine 1932. i 1934. izašlo je prošireno izdanje te knjige (u dva toma), de je u prvome tomu prenio sedam starih eseja i dodao dva o Aleksi Šantiću i Petru Kočiću. U drugome tomu od ranijih eseja uvrštena su samo dva, dok je pridodao čak devet novih, i to o Petru Preradoviću, Antunu Gustavu Matošu, Nikoli Đoriću, Jovanu Dučiću, Jovanu Skerliću, Mirku Koroliji, Svetozaru Ćoroviću, Ivu Ćipiku i Todoru Vilovskom.

Između dva svjetska rata Marko Car je i dalje neumorno radio na proširenju kritike i esejistike. Godine 1920. objavio je *Estetička pisma* – u ono vrijeme potisnutu, nepravedno „marginalizovanu knjigu“, potom i *Ogleda i predavanja* (1931) i *Eseje* (1936). I u tim književno-istorijskim i esejističkim knjigama Car se zadržava na stranim i domaćim piscima. Objelodanjuje studije o Horaciju, Vergiliju i Danteu, te o Stendalu, Puškinu, Hajneu, o Renanu i Karlajlu, a od domaćih posvećuje eseje Zmaju, Matavulju i drugima. Književna je kritika uočila da su u tim knjigama najinteresantniji Carevi eseji o opštim teorijskim i estetskim temama, poput ogleda o društvenome zadatku umjetnosti, o ukusu i njegovanju ljepote, o demokratizmu i umjetnosti, o odnosu kvantiteta i kvaliteta u pjesničkoj umjetnosti, o odnosu književnosti i književne kritike, estetike i slično.²⁸ I Careve autonomne i integralne esejističke separate treba istaći kao raritetna i vrijedna djela, poput onih o Kardučiju, Vuku Karadžiću, Jovanu Sundečiću, o književnoj kritici njegova prijatelja Sava Bjelanovića, „Dubrovniku i okolici“ (nekoliko bilingvalnih izdanja), ogled o njegovu prijatelju i koautoru književne kritike Josipu Bersi i drugo.

Stvarajući, dakle, u dugome periodu (živio je 95 godina), modelujući narativnu književnost, a daleko više književnokritička i esejistička djela, Marko Car je stvorio pogolem književni korpus kojega se ne bi postidele ni veće kulture. U pravu je bio književni istoričar Slobodan Kalezić kad je u sintezi za Marka Cara napisao: „Već od samog početka, Marko Car je doživljavao i razumijevao svijet književnog stvaranja kao nešto čarobno, kao fenomen bez čvrstih granica i fiksirane prirode, kao egzistenciju-esenciju koja se pretače iz jedne sfere u drugu. (...) Ovim i ovakvim poetičkim premisama čini se prožeto čitavo stvaralaštvo i djelo Marka Cara. Već od samih početaka, on se malo i tek uslovno javlja sa osloncem na tradiciju, a mnogo, neuporedivo više kao naglašeni individualac, kao stvaralac koji je u svom duhu asimilovao više, u njegovo doba poznatih medija, od kojih su kod njega prednost imali jezički (poetski, doživljaj) psihološki i likovni (slikarski)“.

I u zaključku ističemo da je Marko Car bio jedan od onih stvaralaca koji je, uprkos potiskivanju, diskvalifikovanju i kontroverznim ocjenama, ostao ipak dugo prisutan u književnoj formaciji realizma, sazdavši vrijedna

²⁸ Isto, 21.

pripovjedna djela, ali daleko više njegujući književnu kritiku i esejistiku. To je pisac koji je trajno ostao ispunjen idejama južnoslovenskoga zajedništva, čovjek koji je optimistički vjerovao do kraja života u mladalačke ideale koji su ga činili stvaralački jačim i umjetnički učinkovitijim.

Dionisije Đ. Miković (1861–1942) ulazi u krug književnika Boke Kotorske sredinom 90-ih godina XIX vijeka. Bio je pjesnik, publicista, historičar, etnograf, sakupljač narodnih umotvorina, a autor je i brojnih vjerskih rasprava i pripovjedaka. Dionisije Đ. Miković zaslužuje svestranije književnohistorijsko i kulturološko osvjetljenje. Rođen je u selu Čelobrd u Paštrovićima iznad Svetoga Stefana. Detinjstvo i ranu mladost provodi u paštrovskim manastirima Reževići, Praskvica, Gradište i Duljevo. Zamonašio se već u osamnaestoj godini. Kao i Stefan M. Ljubiša, istakao se patriotskim radom u bokeljskome ustanku 1882, zbog čega se morao sklanjati od austrougarskoga progona, pa je pobjegao u ondašnju Crnu Goru. Po želji je činodejstvovao u manastiru Ostrog, a obavljao je pomoćne poslove u kancelariji Zahumsko-raške eparhije. Po povratku u Paštroviće rad veže za pravoslavni manastir Banja blizu Risna. Kao iskreni rodoljub proganjan je i više puta zatvaran.

Poeziju je objavljivao u dubrovačkome *Slovincu*, *Glasu Crnogorca*, novosadskome *Javoru*, *Bosanskoj vili* i *Bosansko-hercegovačkom istočniku*. Iako njegov poetski opus sve do danas nije detaljno proučen, zna se da je pisao rodoljubivu liriku pod uticajem srpskih pjesnika Branka Radičevića i, osobito, Đura Jakšića i Jovana Jovanovića Zmaja. Ostalo je zapisano u književnoj periodici da su ga savremenici smatrali, kao što ga i mi danas ocjenjujemo, jednim od većih talenata lirske i epske književnosti. Bio je pjesnik borbenoga pokliča, književni organizator poletnih shvatanja i duboke snage i emocije. Da je kojim slučajem prikupio razasute pjesme po časopisima i objavio ih kao samostalnu zbirku pjesama, dokazao bi da je pjesnik izvorne snage i patriotskih nadahnuća, ali i pjesnik osrednje jezičke vještine, što izgleda nije nikad do kraja uspio umjetnički usavršiti i estetski savladati. U njegovo vrijeme čitalačku publiku epskoga ukusa plijenile su njegove pjesme *U spomen Simu Milutinoviću-Sarajliji* i neobična poema posvećena smrti Visariona Ljubiše *Smrt i pogreb crnogorsko-brdskoga mitropolita Visariona Ljubiše* (1885). Ispjevana je u njegovu čast pod uticajem kralja Nikole I Petrovića Njegoša („sve za slavu boga velikoga, / i za zdravlje cara rusijskoga“²⁹), ali daleko više u njoj kultivise i iznosi slavu „Rusije majke hristijanske, / Dike prave cijelog slavjanstva“.³⁰ Ostale su mu i brojne neštampane pjesme lirske usmene književnosti koje je sakupljao u užem i širem zavičaju Boke Kotorske; a dok

²⁹ Nikola I Petrović Njegoš, *Mojoj Milici i Stani, Pjesme*, Cjelokupna djela Nikole I Petrovića Njegoša, knjiga prva, Cetinje, 1969, 157.

³⁰ *Visarion Ljubiša*, Split, 1884, 5, 8.

je boravio u Crnoj Gori, pisao je putopisnu prozu pod nazivom *Cetinjski utisci*, koju je objavio u novosadskome *Javoru*.³¹

Posebno se ističe Mikovićev etnografski rad 80-ih i 90-ih godina XIX vijeka. Među njegovim vjerskim raspravama Trifun Đukić ističe da su najvažnije one koje „govore o Ćirilu i Metodiju, Ilarionu Roganoviću i Visarionu Ljubiši“.³² Istakao se i kao urednik *Srpskoga magazina* i almanaha *Boka*, o čemu su, u sklopu njegova cjelokupnog života i rada, detaljnije pisali Vaso Ivošević i Radivoje Šuković.³³ Mnogi crnogorski književni autori bili su oduševljeni saradnici Mikovićeve *Srpskoga magazina*, prije svega zbog njegove folklorne orijentacije i otvorenosti prema saradnicima.

Posebnom tematikom ističu se Mikovićeve pripovijetke, od kojih je umjetnički najzrelija *Popih svoju krv*,³⁴ posvećena uspomenu na lik prota Petra Midžora. No bez obzira na kvantitativni i žanrovsko raznovrsni opus Mikovićeve rada, složit ćemo se s krajnjom ocjenom Trifuna Đukića da on ipak spada u kulturne pregaoce Boke Kotorske „koji su svojim skromnim radom svesrdno služili i svom pozivu i idejama svoga vremena“.³⁵

Mitar Ivelić (1865–1892)

Mitar Ivelić s bratom Vladimirom, koji je pisao memoare, ulazi takođe u istoriju crnogorske književnosti kao predstavnik bokokotorskoga kruga stvaralaca. Obojica su rođeni u Risnu, ali je Mitar zbog presije austrougarskih vlasti i svojih slobodarskih ideja morao u poodmaklim godinama bježati (1885) u slobodnu Crnu Goru. Zbog njegove anonimnosti Trifun Đukić nije znao za njega, pa ga i ne spominje u *Pregledu književnog rada Crne Gore od vladike Vasilija do 1918. godine*. Na njega je skrenuo pažnju ulcinjski publicista i novinar Niko Vučković Sarap napisavši mu nekrolog.³⁶

³¹ Dionisije Đ. Miković, „Cetinjski utisci“, *Javor*, br. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, Novi Sad, 1890, 7–9; 23–25; 40–42; 72–75; 88–91; 105–107; 121–123; 137–139; 154–156, 172–173

³² Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore*, 270.

³³ Vaso Ivošević, „Prvi književni časopisi u Boki Kotorskoj. Povodom šezdesetogodišnjice pojave Srpskog magazina“, *Susreti*, br. 9–10, Titograd, 1956, 842–844; Radivoje Šuković, „Srpski magazin (1896–1897)“, u knjizi: *Crnogorski almanasi i kalendar*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1980, 161–162.

³⁴ Dionisije Đ. Miković, „Popih svoju krv“, *Boka*, Kotor, II/1910, 45–46. Ispod teksta je napomena: „U Risnu na Petrovdan 1887. B. V. – 1889“. U stvari, to znači da je pripovijetka ranije objavljena u *Bosanskoj vili* (IV/1889, 23–24, 361–362).

³⁵ Trifun Đukić, isto, 270.

³⁶ Niko Vučković Sarap, „Iz 'Posmrćadi' pok. Mitra Ivelića, učitelja – posvećeno sjeni pjesnikovo“, *Onogošt*, br. 15 (19.VIII), 2–3; br. 16, 2–3, Nikšić, I/1899.

Bibliograf Novak R. Miljanić napisao je članak „Književnici braća Ivelići“.³⁷ U novije vrijeme je dr Dušan J. Martinović, na osnovu literature i Miljanićevih pouzdanih podataka, dao kraću skicu Mitrova stvaralačkoga portreta i donio popis njegovih bio-bibliografskih radova.³⁸ Ivelić je više poznat kao prosvjetni i kulturni radnik na Cetinju, đe je prvo obavljao službu prosvjetnoga revizora, potom je učiteljvao u Morači, a nakon pripojenih primorskih gradova Crnoj Gori sluđbuje u Baru i Ulcinju. Iako je umro mlad, u 27. godini, iza sebe je „ostavio pisane tragove zbog kojih ga s razlogom istraživači crnogorske prošlosti moraju uvrstiti u onu plejadu zaslužnih prosvjetnih radnika, koji su se istakli ne samo u svojoj struci, već su ostavili određene pečate u književnosti i nauci“.³⁹ Četiri su duhovne oblasti koje su toga mladog znatiželjnika zaokupljale: učiteljski poziv i zemljopis, poezija, leksikografija i prevodilaštvo s ruskoga i talijanskoga jezika. U okviru učiteljske struke nastojao je da popuni prazninu usljed nedostatka udžbenika za osnovne škole, pa je veoma rano napisao pregledno-didaktički udžbenik *Zemljopisa za knjaževinu Crnu Goru*, koji je izašao posthumno.⁴⁰

No, nas na ovome mjestu zanima njegov književni i beletristički rad. Ivelić se rano počeo baviti poezijom, a po dolasku u Crnu Goru njegovi poetski apetiti postaju sve jači i impulsivniji. Gotovo da nema ondašnje književne periodične publikacije u kojoj Mitar Ivelić nije objavio poneku pjesmu, ponajviše u dubrovačkome *Slovincu*, cetinjskoj *Crnogorki*, *Glasu Crnogorca*, *Novoj Zeti*, *Prosvjeti*, splitskome *Dražkovu rabošu*, i to pod raznim pseudonimima: „Primorac“, „Ivelja“, „Kosovka djevojka“, „Sestra Batriceva“, „Starac duhovnik“ i slično. Njegova poezija nastajala je u duhu ondašnje romantične egzaltirane literature i domoljubive poezije knjaza/kralja Nikole I Petrovića Njegoša, pa su mu pjesme raznovrsnoga literarnog žanra. Pisao je patriotske pjesme, poput one prve u *Slavincu Slavuj* u kojoj „klikće svoje bolne akorde“ za slobodu i žali porobljeni narod. Za nepunu deceniju, koliko je stvarao, objavio je dvadesetak rodoljubivih, nešto ljubavnih i nevelik broj satiričnih pjesama. A jedan je od prvih crnogorskih pjesnika koji je posvetio neke pjesme deci i omladini, pa se time svrstava i među prve pjesnike za decu u Crnoj Gori. Na taj krug njegovih pjesama osvrnuo se kasnije i književnik Dušan Đurišić, istakavši, kao znameniti savremeni crnogorski pisac za decu,

³⁷ Novak R. Miljanić, „Književnici braća Ivelići“, *Boka*. Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, br. 8, Herceg Novi, 1976, 299–308. Miljanić je autor i članka o Mitru Iveliću objavljenog u *Leksikonu pisaca Jugoslavije*, II, Matica srpska, Novi Sad, 1979, 497.

³⁸ Dušan J. Martinović, „Mitar Ivelić“, *Portreti II*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1987, 21–32.

³⁹ Isto, 22.

⁴⁰ Mitar Ivelić, *Zemljopis za knjaževinu Crnu Goru*, Cetinje, 1894.

da se Ivelićeva pjesma *Slavuj* „može uvrstiti u antologiju crnogorske poezije za djecu“.⁴¹ I ulcinjski publicista, novinar i esejist Niko Vučković Sarap prvi je skromno objelodanio izbor iz Ivelićeve poezije, ali je mnogo važnije što je ukazao na raspone njegovih poetskih tema i motiva, njegova izraza, apelujući da se njegov cjelokupni poetski opus uobliči u samostalnu poetsku knjigu.⁴² Napravivši uvid u te pjesme, i mi smo se uvjerali da se poezija Mitra Ivelića nije ni poetikom, rasponima tema i motiva, a ni poetskim jezikom, odmakla od prosečnoga pjesničkog zanosa onih stvaralaca koji su činili krug cetinjske dvorske literature oko knjaza/kralja Nikole I Petrovića. Ivelić je ostao tipični predstavnik zakašnjeloga romantičarskoga pjesnika, prigodnoga rodoljubivog stihotvorca čije djelo nije izdržalo sud vremena, uprkos njegovoj agilnosti u pisanju prigodne, rodoljubive i ljubavne poezije. Taj sud potvrđuju njegove pjesme: *Guslama na krilu*, *Trenutak posvećen M. K. ... Srpkinji u Dubrovniku*, *Knjazu pjesniku*, *Kunem ti se*, *Novo ljeto*, *Prilikom desetogodišnjice srpskog dubrovačkog, pjevačkog društva „Sloge“*, *Oda ćirilici*, *Prilikom smrti njene svjetlosti knjeginjice Marije*, *Blagoslov Balkanskoj carici*, *Viteškom knjazu Nikoli I*, *Ranjeni Crnogorac*, *Risnu, srpskom gradu i srpskom primorju* i da ne nabrajamo više. Premda je objavljivao poeziju krajem 80-ih i 90-ih godina XIX vijeka, dakle u razdoblju smjene stilskih tendencija, poezije romantizma i realizma, Mitar Ivelić je i po tematici i po motivici, a daleko više po formi i izrazu, ostao zakašnjeli romantik, vjeran mladalačkim zanosima i počecima: idiličnoj i već iscrpljenoj rodoljubivoj tematici, banalnoj i prevaziđenoj deseteračkoj rimovanoj formi.

No, ne treba zaboraviti da se Mitar Ivelić uporno bavio i prevodilaštvom. Iz ruske književnosti preveo je pjesme Njekrasova (1821–1878) (*Spavaj – –spavaj*), S. S. Naumova (oko 1848 – 1905) (*Tri zdravice*), a prema nekim zapisima prevodio je i poeziju A. S. Puškina.⁴³ Iz talijanske književnosti preveo je pjesnika Olindija Gverina Steketija (Stecchetti) (*Kad su stabla*). Njegovi prijevodi s talijanskoga jezika nijesu dosegli stepen univerzalne estetske ljepote i vrijednosti, već su predstavljali samo pokušaje da se njegovi uzori približe crnogorskoj čitalačkoj publici.

Svakako na ovome mjestu treba istaći da se Ivelić okušao i u sakupljanju crnogorske leksike. U cetinjskoj *Prosvjeti* je početkom 1891. godine objavljivao leksiku koja se nije našla u *Rječniku* (1852) Vuka Stefanovića

⁴¹ Citat prema: Dušan J. Martinović, „Mitar Ivelić“, *Portreti II*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1987.

⁴² Niko Vučković Sarap, isto, 3.

⁴³ Ivelićev prijevod Puškinova *Dimitrija Dodskog* izgubljen je s drugim njegovim rukopisima iz njegove zaostavštine.

Karadžića. U *Prilozima za srpski rječnik*⁴⁴ Ivelić je sakupio i protumačio oko pedeset nepoznatih i neakcentovanih riječi. „Ovaj Ivelićev leksikološki rad, iako je ostao, na žalost, nedovršen, jer ga je smrt u tome omela, značajan je kao samoinicijativan poduhvat, utoliko značajniji što je prvi uspjeliji pokušaj jednog prosvjetno-kulturnog radnika iz Crne Gore, koji je osjetio naučnu potrebu da se bavi ovom problematikom. Samim tim, Ivelić je postao preteča leksikografskog rada u Crnoj Gori.“ Docnije su Ivelićev leksikografski rad nastavili Jovan T. Roganović⁴⁵ i Andrija P. Jovičević, koji je sakupio i predao SANU u Beogradu oko 18.000 riječi kojih nema u Vukovu *Rječniku* (Beč, 1852).⁴⁶ Uza sve to, valja napomenuti da je Mitar Ivelić zabilježio i jednu usmenu priču, a učestvovao je i u stručnim polemikama s Markom Carem, Stojanom Novakovićem, Konstantinom Jiričekom i Čedom Mijatovićem oko lokacije staroga Brskova. Sve u svemu, za kratkoga života ostavio je skromne književne pokušaje, naročito u krugu stvaralaštva za decu, koji se ne mogu u književnoj istoriji prećutati, a kamoli zaboraviti.

Ida Verona (1865–1925)

Ida Verona rođena je u Branili, u Rumuniji,⁴⁷ a skončala je život u domovini svojih roditelja u Boki Kotorskoj, u Prčanju. Iako je pretežno pisala na francuskome, rumunskome i talijanskome jeziku, mi tu pjesnikinju, dramsku autoricu, slikarku i muzičarku svrstavamo u krug bokokotorskih pisaca. Ponosna na iskon roditelja, Ida Verona se cijeli život okretala roditeljskome zavičaju. O njoj je pisao mali broj književnih istoričara i književnih kritičara. Rijetka je studija dr Iva Hergešića „Otuđena sestra“, kojom je tu gotovo zaboravljenu književnicu otrgao od sigurnoga zaborava.⁴⁸ Iz nje se iščitava da su je označavali različitim poetskim sintagmama: *Ponosnom Hrvaticom*, *Divotnom*

⁴⁴ Mitar Ivelić, „Prilošci za srpski rječnik“, *Prosvjeta*, sv. III i IV (mart i april), Cetinje, III/1891, 83–85.

⁴⁵ Jovan P. Roganović, „Priložak gradi srpskoga rječnika“, *Prosvjeta*, sv. X (oktobar), sv. XI (novembar), Cetinje, VI/1895, 531–535 i 583–588.

⁴⁶ Iako je postojala volja da se taj izuzetni fond narodne leksike objelodani, koliko je nama poznato, on još nije ugledao svjetlost dana.

⁴⁷ Oko Idine godine rođenja postoji neslaganje. Njena sestra Elvira Verona saopštila je dr Ivu Hergešiću da je rođena 1865. godine, ali u istoj njegovoj fusnoti stoji da se prema „nekim autobiografskim pjesmama može zaključiti da se Ida Verona rodila dvije godine ranije, tj. 1863. g. To se potkrepljuje datiranjem (njezine jedne) pjesme (1881) koju je autorica posvetila Viktoru Igou iz čijeg se jednog stiha vidi da ona žali za ’svojim iščezlih osamnaest godina‘.“

⁴⁸ Dr Ivo Hergešić, „Otuđena sestra“, *Hrvatska revija*, godina VII, br. 9, Zagreb, MCXXXIV (1934), 449–461.

pjesnikinjom (Ivo Ivanić Sisački), *Dalmatinskom umjetnicom u tuđini* (Kerubin Šegvić), *Otuđenom sestricom* i *Bokeljsko-rumunjsko-francuskom pjesnikinjom*, *Kozmopolitkom* (Ivo Hergešić), a ona je sebe ponajbolje prezentovala i označavala u pjesmama, kako o tome piše Jasna Č. Vuković,⁴⁹ *Slavenkom*, *paslavenkom* i osećala se kćerkom *ilirske obale*. Premda je autorka članka Jasna Č. Vuković (koja je većim dijelom prepričala studiju dr Iva Hergešića!) najavila reprint izdanje zbirke stihova *Mimosas*, s osvrtom na Idinu poetiku, s bibliografskim podacima pjesnikinje, faksimilima rukopisa, bilješkama i tome slično, takva se knjiga, izgleda, nažalost nije pojavila ni u Crnoj Gori, ni u Hrvatskoj! No ono što je ostalo zapisano o Idi Veroni u literaturi korisno je za koncipiranje njezina građanskoga lika, a daleko više za upoznavanje njezina stvaralačkoga profila. U spomenutom eseju o Idi Veroni Jasna Č. Vuković detaljno ulazi u trag geneze njezine porodice. Napominje da su Veronini preci, prema pisanim izvorima njezina ujaka Nika Lukovića, doselili iz Skadra nakon pada toga grada pod Turke. Prvo se porodica Veroni kratko naseljava u Kotor, a potom konačno stanište nalazi u Prčanju, đe i danas postoje zidine njihove kule. Milan Šuflaj (1878–1931), hrvatski naučnik i znameniti albanolog, ustanovio je da prezime Verona potiče iz „albansko-ilirskog“ supstrata, pa je na osnovu svih podataka napravljena detaljna rodoslovna skica te porodice. Utvrđujući njezine brojne pretke (mnogi od njih su bili intelektualci, ljekari, pomorci, pisci i novinari), Jasna Č. Vuković konstatovala je da je Frano Špiro Verona, pomorski kapetan, otac Ide i Artura Verone, slikara, i da je njihov stari dom takozvani „palac Verona odmah poslije rata (Drugoga svjetskog – M. N.) bio ispražnjen za neki Đački dom; tom prilikom su mnoge stvari poput namještaja, knjiga i slika (kao i ostala zaostavština) jednostavno nestale“.⁵⁰ No, prije doseljenja u Boku, porodica Verona je živjela u Rumuniji, u hrvatskoj koloniji Braili, đe joj je otac službovao kao lučki kapetan jer je „bio veoma iskusan pomorac, i što je u to vrijeme plovidba na Dunavu bila internacionalizovana“. U tome rodnom ambijentu Ida je provela djetinstvo i ranu mladost, stekla solidno osnovnoškolsko obrazovanje. U studiji dr Iva Hergešića navodi se da je dalje školovanje sticala u zavodu časnih sestara u Notr Dam de Sion (Naše gospe sionske), dok književni istoričar iz Boke Kerubin Šegvić ističe da je Ida Verona srednjoškolsko obrazovanje dobila u samostanu Dama de Lion, ustanovi koja je bila „dolična otmenoj građanskoj kćeri“.⁵¹

⁴⁹ Jasna Č. Vuković, „Ida Verona“, *Ovdje*, broj 235, Titograd, 1988, 32.

⁵⁰ Isto, 32. Neki iz porodice Verona službovali su i na Cetinju. Tako je dr Vicko Adam Verona (1805–1889), „vrstan ljekar –internist u Boki i Crnoj Gori, bio dvorski ljekar knjaza Danila i Nikole I“.

⁵¹ Kerubin Šegvić, „Dalmatinska umjetnica u tuđini“ u: *Književne studije I*, Kotor, 1924, 124–135. U toj se knjizi autor osvrće na prvo izdanje zbirke pjesama Ide Verone *Mimosas*.

Ida Verona je počela pisati poeziju u rumunskome duhovnom okruženju. Njezini poetski prvijenci bili su okrenuti najdubljoj intimi, a u stihovima se osvrtała i na razne prilike, godišnjice i svečanosti. Već kao poodrasla djevojčica, stekla je 1881-1882. godine „glas darovite poetese“. U tim godinama objavila je prvu pjesničku zbirku *Quelques fleurs poétiques*, a već 1885. štampana joj je u Parizu na francuskome jeziku čuvena pjesnička zbirka *Mimosas*.⁵² No iako je ta zbirka od 86 pjesama nastala gotovo tri decenije poslije čuvene zbirke pjesama simbolističkoga pjesnika Bodlera *Cvijeće zla* (*Les fleurs du mal*) (1857) i njegovih sljedbenika Malarmea i J. Artura Remboa, njezin se poetski izraz u književnoj istoriji povezuje s francuskim simbolistima. Tako Kerubin Šegvić napominje da se u poetskome opusu zbirke *Mimosas* osećaju tragovi francuskih simbolista pa nastavlja: „*Mimosas* su izljev takoćutne djevojačke duše, te im dolikuje ime one nježne biljke, što ju naši prirodoslovci okrstiše sramežljivom osjetljivicom“.⁵³ Čuveni komparatista i veliki poznavalac francuske književnosti dr Ivo Hergešić porekao je Šegvićeve sudove, ističući da su uzori Ide Verone bili „veliki francuski romantici: Hugo, Lamartine, Musset, kako to pokazuju i epigrafi ili naslovi pojedinih pjesama“, pa decidno piše: „Kakvom 'simbolizmu' nema u *Mimosama* dakako ni traga, premda je Šegvić pronašao takvih tragove, ne poznajući francusku simbolističku poeziju onog doba“, pa u zaključku o poeziji Ide Verone tvrdi: „Ipak je snažna i lična nota, koja mladoj pjesnikinji i njenoj knjizi daje određenu fizionomiju. A začudna je svakako virtuoznost, kojom Ida Verona vlada svojim pjesničkim instrumentom.“⁵⁴ S dr Ivom Hergešićem saglasna je i Jasna Č. Vuković, ističući Veronin vezani stih kao uobičajeni metar njezine versifikacije, ali se u knjizi *Mimosas* „čas nađe i sonet i na rimovanu kvartinu sa stihovima u dvanaestercu (...) Strofe počesto završava refrenima ili polustihovima – prema tome kako se kreće i oblikuje njena poetska misao. Sve to u osnovi, ukazuje na darovitost, na unutarnje bogastvo njene poetike i na bit Idine pjesničke prirode (...). A mi bismo na ovom mjestu dodali: sve su te odlike Idine poetike elementi kasne romantike, ali i početnički nagovještaji stilske formacije moderne književnosti o čemu govori i dr Hergešić u svojoj fusnoti“.⁵⁵

No pored tih romantičarskih, dr Ivo Hergešić pominje i realističke note u poetici Ide Verone, a već je odavno primijećeno da u brojnim njezinim pje-

⁵² Librairie Blériot, Henri Gauthier, successeur. Ranije su te pjesme štampane u periodičnim publikacijama u Rumuniji i Francuskoj.

⁵³ Citirano prema članku Jasne Č. Vuković.

⁵⁴ Dr. Ivo Hergešić, isto, 459.

⁵⁵ „Čini se da je Ida Verona kasnije mnogo čitala 'parnasovske' pjesnike. Poslanica Ivi I. Sisačkom (...) podsjeća svojom intonacijom na Le conte de Lisle-a (druga strofa o mrtvim bogovima!), a poslanica kralju Nikoli Crnogorskomu kao da je metrički odjek Hérédijalnih tercina (Le Triomphe du Cid). Do simbolizma nije nikako doprla.“ (Dr Ivo Hergešić, isto, 460.)

smama u zbirci *Mimosas* ima mnogo ličnih tonova, usmjerenih samoj pjesnikinji i njezinu bratu Arturu, poput onih nastalih u vrijeme njegova vjenčanja u Brilima 1904. godine ili onih posvećenih njezinu ljekaru iz Padove. Takva je i pjesma 8. *Septembre 1913*, koju je sačinila povodom otvaranja nove crkve u Prčanju. U istome žanru i poetskome maniru sačinjene su i pjesme-prigodnice „namijenjene rumunjskoj kraljici Elizabeti, koja je poznata pod književnim imenom Carmen Sylva, ili pjesma crnogorskom kralju Nikoli, koji je pjesnikinji toplo zahvalio poslavši joj svoju fotografiju“. No, treba istaći da se u njejoj poeziji iščitavaju problemi kojima se iskazuje položaj i uloga žene „u tadašnjem društvenom miljeu, uz tezu da žene nijesu niža biće od muškarca“, a pjesnikinja je nastojala da odgovori i na vječno pitanje: „za čim treba i mora da teži djevojka i šta je ideal žene?“⁵⁶

Ida Verona, iako po vokaciji suptilna pjesnikinja, ogledala se u završnici stvaralačkoga puta i u drami. Još za života javila se s dramama *Aecathe/Katarina Aleksandrijska* i *Drama o Djevici Orléanskoj/Jeanne d'Arc*, nastala poslije rata, dok su joj u rukopisu ostale tri drame istorijsko-psihološkoga karaktera: *Abdul Hamid*, *Créatures d'amour* te dovršeni rukopis drame „o legendarnom junaku stare Dacije: kralju Decebalu, koji se hrabro opirao Rimljanima sve do svoje tragične smrti (...). Drama potiče i problem latiniteta rumunjskog naroda“.⁵⁷

Zanimljivo je da je Verona u duhu romantičarske literature dramu o Katarini Aleksandrijskoj pisala u stihovima i u prozi, a kompoziciono je razdijelila u pet činova. Iako bez impresuma (mjesta i datuma izdanja), po svoj prilici objavljena je van Francuske „na što upućuju neka grafička odličja i štamparske pogreške“. Veronina drama o Djevici Orleanskoj (Jeanne d'Arc) objelodanjena je u Boki Kotorskoj, bolje reći u Prčanju jer se Ida Verona poslije Prvoga svjetskog rata nastanila u toj sredini. Interesantnu sudbina te drame ispričala je Jasna Č. Vuković. Čim je izašla iz njezine stvaralačke radionice, Verona ju je uputila Emilu Fabreu, tadašnjem upravniku Comédie-Française, koji joj je u pismu, između ostaloga, odgovorio: „Pročitao sam Vašu Jovanku Orleanku koja je interesantno djelo i koja svjedoči o rijetkom poznavanju naše istorije i našeg jezika (...). Na kraju, Vaš komad je težak i skup za realizaciju.“

O daljoj sudbini te drame malo se što zna.

Poznato je da se Ida bavila i slikarstvom. Slikarstvom se bavio i njezin brat Artur, koji je studirao freskoslikarstvo u Minhenu i Parizu, đe je nakon jedne godine primljen u likovni *Salon des artistes français*, a potom je živio u Bukureštu i smatran je jednim od najboljih rumunjskih slikara. Ida je

⁵⁶ Jasna Č. Vuković, isto, 32.

⁵⁷ Dr Ivo Hergešić, isto, 456.

u slikarstvu nje govala najčešće vjerske teme i, poput Kokolje, slikala anđele i freske za župnu crkvu u Prčanju, uz to i cvijeće, grbove, stolne karte i slično. Dr Ivo Hergešić smatra da se njezina likovna umjetnost kretala u „okvirima diletantizma“, ali je ipak zamolio likovne estetičare i kritičare da o njezinim freskama i slikama daju konačni stručni sud ukoliko su ta njezina „djela uopće pristupačna“.

Sintezu cjelokupnoga Veronina rada svakako je ponajbolje iskazao dr Ivo Hergešić u trećem dijelu studije. Ukazao je na to da Veronin rad nije imao snažniji receptivni odjek u francuskoj književnosti, ali ni u zavičaju njezinih roditelja, u Boki Kotorskoj, ponajprije jer je bio sazdan na francuskome, talijanskome i rumunskome jeziku, dok je štokavski jezički idiom koristila rijetko budući da je slabo poznavala maternji jezik. Ipak, „da je pisala našim jezikom, vjerojatno bi njen glas odjeknuo“ u književnosti južnoslovenskih naroda 80-ih i 90-ih godina XIX vijeka, tim prije što je „otuđena sestra“ bila zadojena „panslavenstvom s katoličkim osjećanjem. Neke pjesme, kao 8. *Septembre 1913*, odišu dubokom religioznošću, baš kao i one drame, koje veličaju katoličke svetice (Aecathe, Jeanne d'Arc). A pjevajući o novoj crkvi prčanjskoj 'oazi mira' i sloge, slavi ujedno i kulturnu simbiozu latinskoga sjaja i snažne slavenske krvi“. ⁵⁸ Tako je njezino stvaralačko djelo ostalo na nivou književnoga pokušaja. Životom i djelom bila je potpuno atipičan stvaralac, usamljena umjetnica poput njezina bijeloga mramornog spomenika na prčanjškome groblju na kojem je ispisala epitaf: „Une âme a plongé dans l'immense mystère, / La terre a devoré la terre. / Mais dressant vers de Ciel, son regard si beau, / L'espoir sourit sur montombeau“, što u prijevodu Rosande Vlahović glasi: „Jedna duša zaronila je u veliku misteriju, / Zemlja je progutala zemlju. / Ali dižući ka nebu svoj tako lijepi pogled, / Nada se osmjehnu na mom grobu.“ Time je zaokružena životna putanja i stvaralačka priča o pjesnikinji, dramskoj spisateljici, muzičarki i slikarki – Idi Veroni iz Prčanja.

Vicko Tripković Podnopoljski (1870–1938)

Ozbiljno književno ime u bokokotorskome krugu pisaca svakako je i Vicko Tripković Podnopoljski. ⁵⁹ Njegova zgusnuta pripovjedna proza nastala je na ukrštaju mediteranskoga romantizma, realizma i moderne pa nas je svježinom, problematikom i nadasve ekspresivnim i impresivnim jezičkim idiomom podšetila da su mu uzori bili ruski realisti, ali daleko prije pisci

⁵⁸ Dr Ivo Hergešić, isto, 460.

⁵⁹ Pseudonim „Podnopoljski“ prigrlio je Vicko Tripković jer se njegova kuća u Dobroti nalazi na mjestu koje se naziva „Pod dno polja“.

klasičnoga realizma iz hrvatskoga okruženja: Ksaver Šandor Đalski (1854–1935), a po tematici propasti bokokotorskoga građanskog društva, svijetu dekadencije, odrođavanja i propadanja određenih socijalnih staleža osobito Vjenceslav Novak (1859–1905). Njegovu narativnu prozu *Iz renesanse (slike iz bokeškog života)* Čedo Vuković je uvrstio u antologijski izbor *Izviriječ. Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, i u kratkome odlomku dao zgusnutu sintezu raspona tema i motiva Tripkovićeve cjelokupnoga rada: „Cjelokupna djelatnost Vicka Matova Tripkovića prožeta je vatrenim rodoljubljem. On je čovjek širokih, slobodarskih pogleda, koji se zalaže za oslobođenje od tuđinske vlasti. Ujedno, njega tišti malaksavanje pomorske vitalnosti Boke. Stoga se njegov književni rad tematski grana u dva smjera: slikanje ustaničkih pokreta u Krivošijama i primorju uopšte, a potom kazivanja o nizlaznom periodu, o dekadansi pomorskog života u Boki“. ⁶⁰

I kad se Tripkovićevo ime 90-ih godina XIX vijeka pojavilo u književnoj periodici (*Brankovo kolo*, *Srđ*, *Nova Zeta*) munjevito je bljesnulo i odmah bilo prepoznato kao pripovjedno osvježenje koje je donijelo novu tematiku i novi književni izraz.

Tripković je rođen u Dobroti, gimnaziju je pohađao u Splitu i Kotoru, Filozofski fakultet u Zagrebu, a studije je dovršio u Beču. Iskonom i opredjeljenjem potiče iz građanske bokokotorske pomorske sredine. Bio je usmjeren na prosvjetni rad, službujući u srednjim školama: u gimnaziji u Splitu (1892), a zbog slobodarskih ideja i avangardnih nastojanja morao je pred austrougarskom vlašću bježati u Travnik (Trgovačka škola), potom službuje u sarajevskoj gimnaziji, zatim u mostarskoj gimnaziji (1897), đe se susrijeće s poznatim krugom mostarskih pisaca, ⁶¹ te na kraju u dubrovačkoj gimnaziji (1899–1906), Zadru i potom opet u Kotoru (1908–1924). Umro je u Zagrebu 1938, đe je i sahranjen (Mirogoj), odakle su mu posmrtni ostaci prenešenu u rodnu Dobrotu.

Njegovo književno djelo nije obimno. Stvarao je nenametljivo i u sporim fazama književnoga sazrijevanja i razvoja: u prvoj fazi objavljuje knjige *Iz uspomena*, *Iz dekadence*, *Iz renesanse*, *Iz Boke*. ⁶² I tematikom i formom to su nevelike narativne strukture „značajne po inovaciji stvaralačkog postupka i iskrenoj proživljenosti osjećanja“, ⁶³ koje se granaju u dvije naoko divergentne

⁶⁰ Čedo Vuković, „Autori u ovom izboru“, *Izviriječ. Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1973, 326.

⁶¹ U toj je sredini upoznao pjesnike A. Šantića, J. Dučića i poznatoga književnog historičara V. Ćorovića, koji su plodotvorno djelovali na razmah njegova književnog stvaralaštva.

⁶² To su posebna izdanja objelodanjena u Sremskim Karlovcima, Splitu i Dubrovniku 1903. i 1904. godine.

⁶³ Sofija Kalezić-Đuričković, „Vicko Tripković (1870–1938)“, u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, IV, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 335.

skupine: prva, kratkih crtica, „koje su nastale kao svojevrsni produkt osavremenjivanja literarnog izraza (...) i predstavljaju kratku prozu koja najčešće tretira kakav isječek iz života, segment iz realnosti, opserviran i umjetnički prikazan iz lične posmatračke vizure, to jest subjektivne tačke gledišta“.⁶⁴ U drugu skupinu ubrajamo Tripkovićevu razućenu i donekle pripovjednu prozu objelodanjenju pod naslovima *Crtice o Boki Kotorskoj* (1922), *Mali vođa kroz Kotor* (1925), putopis i kratke narativne crtice vezane za tematiku Prvoga svjetskog rata pod naslovom *Iz komitskog vakt* (1926).

I jedna i druga skupina njegove proze tematski je vezana za šire prostore bokokotorskoga duhovnog miljea (Dobrota, Kotor, Herceg Novi, Bijela, Morinj, Perast, Ljuta). Njegove priče zahvataju žive slike i teme tadašnjega bokokotorskog društva u rasponu od građanskoga/patricijskog i malograđanskoga svijeta sitnih trgovaca, esnaflija i dućandžija, gradske sirotinje, seoskih staleža, pa do onih socijalnih pojava u kojima oslikava beskućnike, sitne činovnike i gradski proleterijat. Vjerujemo da je Tripković prvi autor pisane riječi koji je u prozu unio suvi život u mediteranskome bokotorskom prostoru. Gradio je narativno djelo od same životne i grube sirovine, bez ikakva jačeg doćerivanja. Raspolagao je izuzetnom sposobnošću uočavanja i od svih primorskih bokokotorskih pisaca iznio je najviše aktuelnih društvenih i socijalnih opservacija. Bio je ne samo umjetnik vizuelnih stanja, već i vrstan psiholog, naročito u opserviranju junaka, ljudi koji žive na ivici socijalne nejednakosti, materijalnoj i moralnoj propasti, odgurnuti od života i odbačeni i slomljeni u patnjama i bez nade za dalju perspektivu i život. I kad su u pitanju Tripkovićevi životni karakteri, koji nijesu cjelovito i do kraja izgrađeni, njih je književna kritika sagledala na ovaj način: „U ranim autorovim stvaranjima likovi, naročito oni periferni, ostali su nedovoljno razjašnjeni, gotovo na nivou skice, ali sa njima su u vezi i njima teže svi ostali motivi, ili epizode utkane u fabulativno tkivo proze. Junaci oslikani u razućenim pripovijednim strukturama eksponiraju se kao pojave složenijeg psiho-antropološkog spektra, ljudi sa velikim htjenjima i malim mogućnostima, koji se na različite načine dovijaju da povrate nekadašnju ekonomsku moć i društveni uticaj (*Iz renesanse*). S obzirom da autor u različitim varijetetima obrađuje motiv o gubitku identiteta, ovakvi bivši aristokrati i plemići često se umjetnički manifestuju kao forme ekstremne otuđenosti.“⁶⁵

Poput njegova uzora Vjenceslava Novaka, ni Tripković ne propušta da u prozi ošeneči likove žena-patnica, njihove raspršene živote, propale iluzije, snove i očekivanja. Njihovi životi „prazno prolaze čekajući muževe

⁶⁴ Isto, 335.

⁶⁵ Isto, 337–338.

da se vrata sa beskonačnih plovidbi, dok one, pune nerealizovanih čežnji i snova, pletu sijede vlasi“.⁶⁶ Svakako su nešto više individualizovani, ali i romantičnim postupkom karakterisani oni likovi Tripkovićeve proze koji se vežu uz bokeljski (krivošijski) ustanak. On je prvi pisac koji je suptilno i tematski zrelo zahvatio temu regrutovanja u Boki Kotorskoj. Preko njihovih vizija i težnji progovara Tripkovićevo rodoljublje, ustanička afirmacija slobode za kojom teže svi staleži u Boki Kotorskoj koji su ošetili teret austrougarske vlasti.

Posebno treba istaći da je Vicko Tripković bio jedan od rijetkih stvaralaca Boke Kotorske koji je kultivisao pejzaž, i to ne kao zasebnu literarnu temu, već kao dio cjelovite mozaične prozne slike. U njegovoj prozi krajolik ima ishodište u objektivnome svijetu. I kad se radi o fantazmagorijama, o drugim svjetovima, on može biti predočiv čitaocu, no bogatstvo te predstave i doživljaja povezano s njom zavisiće o snazi umjetnikove riječi. Pogledajmo, ilustracije radi, kako nas Tripković uvodi u pojedine slike bokeškoga života u uvodnome dijelu proznoga teksta *Iz renesanse*: „Bilo je osam u jutro prvog utornika po Vračevu dnevi godine 1899. Tmasti oblaci, što se nadvili nad Krscem, a prekrili Vrmac, ne puštahu ni jedan trak svijetla da potamne umirući plamičak fenjerâ u vlažnim ulicama kotorskim. Kiša je sitila i šćerala prokisle do kosti trhonoše u gradsku kapiju, gdje su u klupko stojeć grijali se kami isparinom vodenih para iz skvašenih dronjaka, koje je studena uzdušna struja od obale morske ližuć ih sušila. Nije se tu čulo drugo do uz prekidani klopot čizama financijalne straže o kaldrmu cvokotanje zubima bijednog trhonoše“.⁶⁷

Možda niko u crnogorskoj književnosti prije Vicka Tripkovića nije ostavio tako prozračne i delikatne pejzažne slike, pomiješane sa slikama socijalne stvarnosti i prirode. Bogatom stilskom paletom, kao što je činio njegov savremenik Stefan Mitrov Ljubiša, i Tripković je lirskim vibracijama uspio fiksirati prirodu u njezinu postojanju i trajanju, o čemu je detaljnije pisano u književnokritičkim osvrtima. „Umjetničke slike pejzaža Kotora, Morinja, Herceg-Novog i ostalih primorskih lokaliteta liče na kakvu neveselu razglednicu Boke Kotorske, koju posjeduju prirodne ljepote, ali u kojoj je privreda nerazvijena i u kojoj se oskudno i teško živi pod Austro-Ugarskom vlašću.“⁶⁸

I da zaključimo završnim citatom književnoga historičara Radoslava Rotkovića, koji je na ovaj način ocijenio Tripkovićevo narativno djelo: „Tripković je obrazovan pisac i njegova proza nije složena od krupnih blokova već od finog veza, poput dobrotске čipke. Treba samo obratiti pažnju na konta Andra Perinovića (*Iz renesanse*) koji se vrća iz lova i zatiče kontesu

⁶⁶ Isto, 338.

⁶⁷ Citirano prema: *Izviriječ*, 226.

⁶⁸ Sofija Kalezić-Đuričković, isto, 338.

Janković kako bište gusjenice iz zemlje. Eto dokle se stiglo u kraju u koji se samo nekoliko decenija ranije dobavljalo zlato i srebro iz svijeta.”⁶⁹

I tu je kraj Tripkovičeva bokokotorskoga građanskog svijeta, ali ne i njegove autentične proze koja je ostala da kako porukom, tako i sadržajnim i jezičkim umijećem univerzalno i svestremenski zrači.

Veljko Radojević (1868–1959)

Uz bokeljske folklorističke pisce Dionisija Mikovića, mladoga i revolucionarnog Vladimira Trojanovića, učitelja Nikolu Š. Crnogorčevića,⁷⁰ često se javlja u ondašnjoj književnoj periodici van Crne Gore i trgovac Veljko Radojević. Novljanski folklorista Veljko Radojević porijeklom je bio iz Hercegovine. Započeo je književnu djelatnost kao saradnik novosadskoga *Javora* i *Bosanske vile*, a potom je književni talent i trud prenio i na *Glas Crnogorca*, *Crnogorku* i *Zetu*. U *Glasu Crnogorca* Radojević je od 1886. do 1889. sa saradnicima Filipom Kovačevićem i Dionisijem Mikovićem, objavio više epskih pjesama koje su zapisali informatori iz primorske bokokotorske sredine. Srijecemo ga i u književnome odboru cetinjskoga časopisa *Luča*. O toj saradnji u novosadskim glasilima Radivoje Šuković je zapisao: „Većina saradnika iz Crne Gore i Boke, koji su osamdesetih godina svoje priloge objavljivali u novosadskim časopisima, kasnije su se samo povremeno javljali u novopokrenutim cetinjskim časopisima, a neki uopšte nijesu bili njegovi saradnici, pored ostalog što je već tada bilo rasprostranjeno shvatanje da je novi časopis potreban mladima“.⁷¹

U duhu usmene književnosti, osobito njezinih pripovjednih žanrova, Veljku Radojeviću su objavljene *Pripovijesti iz bokeljske prošlosti* (San Francisko, 1904). U istome duhu, u želji da se sačuva usmeno narodno blago u Boki Kotorskoj, Veljko Radojević je kao izraziti ljubitelj folklorne književnosti sakupio i objavio i *Narodne pjesme iz okoline hercegovačke* (Čikago, 1905).⁷² Imao je pretenzija ne samo da sakuplja i publikuje⁷³ usmenu lirsku i epsku

⁶⁹ Radoslav Rotković, isto, 640.

⁷⁰ Neuspjelo i veoma površno prevodio je talijanskoga pjesnika Kardučija.

⁷¹ Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, 145.

⁷² Svojevremeno smo u Univerzitetskoj biblioteci u San Francisku i Berkliju pokušali doći do Radojevićevih knjiga, ali u tome nijesmo uspjeli, pa ih na ovome mjestu samo notiramo.

⁷³ Prva lirska usmena pjesma objelodanjena u crnogorskoj periodici *Djevojka i prsten* (Nova Zeta, sv. 1, 1889, 33) preuzeta je iz zbirke Veljka Radojevića. A u *Bosanskoj vili* zabilježene su svadbene pjesme iz Budve koje je sabrao Krsto Mitrović, ljubavne pjesme iz Crne Gore koje je zapisao Ilija Hajduković i peraške počasnice koje je zapisao Veljko Radojević.

poeziju, već i da je teorijski klasifikuje i interpretira, pa je ostao sačuvan njegov članak *Letimičan pogled na naše narodne umotvorine novijeg doba*.⁷⁴

Veljko Radojević pripada onome krugu bokokotorskih pisaca, pretežno folklorista, koji su ostavili duboke tragove sabiranja i tumačenja usmene književnosti. Uz Iliju Hajdukovića, Iliju Zlatičanina, Toma Krstova Popovića, Luku Jovovića i mnoge druge usmene naratore iz Crne Gore, ime novljanskoga trgovca i folkloriste Veljka Radojevića ne može se zaobići u istoriji crnogorske književnosti.

Aleksandar Lj. Mitrović (1870–1921)

Aleksandar Mitrović književni je stvaralac nevelike vrijednosti, ali po onome što je ostavio u književnoj periodici ipak zaslužuje da bude n-tiran u pregledu istorije crnogorske književnosti. Dakle, više je poznat po javnome (političkom), kulturnome, novinarskome i naučnome radu nego po beletrističkim dometima. Bio je doktor prava. Njegova brojna porodica došla se iz Zubaca kraj Trebinja u Kotor (1893), Herceg Novi, Bijelu i Kastellastvu (Petrovac). Rođen je u Herceg Novom, gimnaziju završio u Kotoru, a pravni i filozofski fakultet studira u Zagrebu, Beču i Gracu, đe 1893. godine postaje doktor prava. Advokatsku praksu obavlja u Kotoru, radi kao advokat u Kninu, potom u rodnome mjestu, te na kraju opet u Kotoru. Početkom XX vijeka, tačnije 1908, bio je izabran za narodnoga zastupnika bokeljskih opština na Dalmatinskome saboru u Zadru. Iako se bavio knjigom (novinarskim, pravnim, folklorističkim i političkim radom), u književnosti nije ostavio neka značajna djela. Objavljivao je radove u svim ondašnjim periodičnim publikacijama, o čemu su u novije vrijeme pisali Novak R. Miljanić i dr Slavko Mijušković.⁷⁵ Bavio se i folklorističkim radom, skupljajući usmenu književnost, pa je iz toga domena objavio *Razne srpske narodne pjesme sakupio po Boci Kotorskoj i okolini dubrovačkoj i tumač dodao Milan Osvetnik*.⁷⁶ U štampanoj zbirci nalaze se 24 pjesme, od kojih su mnoge iz Crne Gore, a u predgovoru naznačava da ih je skupio još 1887. u Kotoru, dakle dok je bio srednjoškolac. U poglavlju o putopisima i memoarima u crnogorskoj književnosti podrobnije ćemo skrenuti pažnju

⁷⁴ Veljko Radojević, „Letimičan pogled na naše narodne umotvorine novijeg doba“, *Javor*, Novi Sad, 1891, br. 29, 451–460.

⁷⁵ Novak R. Miljanić, „Aleksandar Mitrović (1870–1921)“, *Bibliografski vjesnik*, br. 3, Cetinje, 1981, 245–274; dr Slavko Mijušković, „Hercegnovljanin Aleksandar Mitrović – branilac optuženih iz ustanka mornara u Boki februara 1918.“, *Boka*, Herceg-Novi, br. 9, 249–252.

⁷⁶ *Razne srpske narodne pjesme sakupio po Boci Kotorskoj i okolini dubrovačkoj i tumač dodao Milan Osvetnik*, Novi Sad, 1888, str. 200.

na Mitrovićevu vrijednu putopisnu narativnu prozu *Sa Vltave na Nišavu*,⁷⁷ u kojoj je uspio jezikom i prštavim bojama dao „lijepih podataka i lijepim opisom stanja i vremena u kojem je napisan“ (Miljanić). Donoseći prizore iz svakodnevnoga života bokokotorske sredine, Mitrović je na najboljim narativnim stranicama vjerni crtač, a posebnu vrijednost i draž njegovoj prozi daje autentičnost: sve te opservacije doživljene su, a ne prepričane iz knjiga. I njegovi drugi književnoistorijski i folklorni članci: *Boj na Kosovu na Vidovdana 15. juna 1389. – u spomen 500-godišnjici*,⁷⁸ *Kameni krst iz mora. – Istiniti događaj iz bokeljskog života*⁷⁹ ukazuju da je Mitrović imao literarnoga dara ali ga nije razvijao, pa je tako ostao tek saputnik književnika bokokotorskoga književnog kruga.

Literatura

- Car, M. –, „Čitateljima“ (predgovor), *Za kišljive dnevi*, Dubrovnik, 1883.
- Car, Marko. – *Besmrtna Francuska* u knjižici, Zadar, 1918. preštampano u *Godišnjaku Matice srpske*, 1939.
- Čubelić, Tvrtko. – „Književnost“, *Panorama*, Zagreb, 1967.
- Đukić, Trifun. – „Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918. godine“, Narodna knjiga, Cetinje, 1951.
- Đuričković-Kalezić, Sofija. – „Vicko Tripković (1870–1938)“, u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, IV, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001.
- Đurišić, Dušan. – *Cetinjski list*, 10. mart, Cetinje, 1977.
- Hergešić, Ivo. – „Otuđena sestra“, *Hrvatska revija*, godina VII, br. 9, Zagreb MCXXXIV (1934).
- Hrcatovski, Bogomil. – *Grilovica*, Naklada akademijske knjižare Lava Hartmana, Zagreb, 1884.
- Ivanišin, Nikola. „Marko Car u dubrovačkom Slovincu“, *Braničevo*, br. 5–6, 1961.
- Ivelić, Mitar. – „Prilošci za srpski rječnik“, *Prosvjeta*, sv. III i IV (marti i april), Cetinje, III/1891.
- Ivelić, Mitar. – *Zemljopis za knjaževinu Crnu Goru*, Cetinje, 1894.
- Ivošević, Vaso. – „Prvi književni časopisi u Boki Kotorskoj. Povodom šezdesetogodišnjice pojave Srpskog magazina“, *Susreti*, br. 9–10, Titograd, 1956.

⁷⁷ Aleksandar Lj. Mitrović, *Sa Vltave na Nišavu*, Zadar, 1898, I, 169; II, 1899, 181.

⁷⁸ Aleksandar Lj. Mitrović, *Boj na Kosovu na Vidovdana 15. juna 1389. – u spomen 500-godišnjici*, Novi Sad, 1889 (2. izdanje 1891).

⁷⁹ Milivoj Srbinić, „Kameni krst iz mora. – Istiniti događaj iz bokeljskog života“, *Nova Zeta*, sv. 10, Cetinje, 1889, 368–372.

- Kalezić, Slobodan. – „Portret Marka Cara“, u Zborniku radova: *Književno djelo Marka Cara*, Herceg Novi – Perast, 2005.
- Kalezić, Slobodan. – *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, IV, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001.
- Marjanović, Zlata. „Primorju na veliko znamenje“, u zborniku: *Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture*, Budva, 2005.
- Marjanović-Krstić, Zlata. – *Vokalna muzička tradicija Boke Kotorske*, Udruženja kompozitora Crne Gore, Podgorica, 1998.
- Martinović, Dušan J. – „Mitar Ivelić“, *Portreti II*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1987.
- Matoš, Antun Gustav. – „Primorke Marka Cara“, *Suvremenik*, br. 9, Zagreb, 1911.
- Mijušković, Slavko. – „Hercegnovljanin Aleksandar Mitrović – branilac optuženih iz ustanka mornara u Boki februara 1918.“, *Boka*, Herceg-Nowi, br. 9.
- Miković, Dionisije Đ. – „Cetinjski utisci“, *Javor*, br. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, Novi Sad, 1890.
- Miković, Dionisije Đ. „Popih svoju krv“, *Boka*, Kotor, II/1910.
- Milošević, Miloš. – „Pavo Božov Kamenarović pomorac i pjesnik“, u knjizi: *Studije iz književne i kulturne prošlosti*, NIP Pobjeda, Titograd, 1987.
- Miljanić, Novak R. – „Aleksandar Mitrović (1870–1921)“, *Bibliografski vjesnik*, br. 3, Cetinje, 1981.
- Miljanić, Novak R. – „Književnici braća Ivelići“, *Boka*. Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, br. 8, Herceg Novi, 1976.
- Mitrović, Aleksandar Lj. – *Boj na Kosovu na Vidovdana 15. juna 1389. – u spomen 500-godišnjici* Novi Sad, 1889 (2. izdanje 1891).
- Mitrović, Aleksandar Lj. – *Sa Vitlave na Nišavu* Zadar, 1898, I, 169; II, 1899.
- Nikolić, Andrijana. – „Pripovijetke Marka Cara“, Zborniku radova *Književno djelo Marka Cara*, Herceg Novi – Perast, 2005.
- Petrović Njegoš, Nikola I. – *Mojoj Milici i Stani, Pjesme*, Cjelokupna djela Nikole I Petrovića Njegoša, knjiga prva, Cetinje, 1969.
- Radojević, Veljko. – „Letimičan pogled na naše narodne umotvorine novijeg doba“, *Javor*, Novi Sad, 1891, br. 29.
- *Razne srpske narodne pjesme sakupio po Boci Kotorskoj i okolini dubrovačkoj i tumač dodao Milan Osvetnik*, Novi Sad, 1888.
- Roganović, Jovan P. – „Priložak građi srpskoga rječnika“, *Prosvjeta*, sv. X (oktobar), sv. XI (novembar), Cetinje, VI/1895.
- Rotković, Radoslav. – „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918.“, *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979, 640.
- *Slovinac*, 11. oktobra 1883. godine.

- Srbinić, Milivoj. – „Kameni krst iz mora. – Istiniti događaj iz bokeljskog života“, *Nova Zeta*, sv. 10, Cetinje, 1889.
- Stuparević, Olga. – *Marko Car književni kritičar*, Književna zajednica Herceg-Novi – Institut za književnost i umetnost, Beograd 1991.
- Šuković, Radivoje. – „Srpski magazin (1896–1897)“, u knjizi: *Crnogorski almanasi i kalendari*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1980.
- Šuković, Radivoje. – *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1986.
- Velek, Rene & Voren, Ostin. – *Teorija književnosti*, Nolit, Beograd, 1965.
- Vučetić, Jasmina. – „Marko Car i francuska književnost“, u Zborniku radova *Književno djelo Marka Cara*, Herceg Novi – Perast, 2005, 87.
- Vučković Sarap, Niko. – „Iz 'Posmrčadi' pok. Mitra Ivelića, učitelja – posvećeno sjeni pjesnikovoj“, *Onogošt*, br. 15 (19.VIII), 2–3; br. 16, 2–3 Nikšić, I/1899.
- Vuković, Čedo. – „Autori u ovom izboru“, *Izviriječ. Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1973.
- Vuković, Jasna Č. – „Ida Verona“, *Ovdje*, broj 235, Titograd 1988.
- Vulović, don Srećko. – *Pustinjak*, Perast, 1997.
- Vulović, Srećko. – *Gospa od Škrpjela, povijestna crtica o čudotvornoj slici blažene Djevice od Škrpjela i njenom hramu na otočiću prema Perastu*, Zadar, 1887.
- Vulović, Srećko. – *Pustinjak. Poviestne crtice iz Bokeškog života svršetkom prošloga (18. st.) i početkom našega vijeka*, Zadar, 1890.

Milorad NIKČEVIĆ

LITERARY AND CULTURAL DECADENCE OF BOKA KOTORSKA AT THE END OF 19TH AND BEGINNING OF 20TH CENTURY

At the end of 19th and the beginning of 20th century, the literature and art of Boka Kotorska experience tragic and gradual decadence. Exceptional spiritual and artistic, literary, architectural and musical treasure from previous centuries, which until then remained mostly conserved in the treasury of the Montenegrin cultural and spiritual tradition becomes destroyed. The author of the paper points to the most important literary phenomena and writers who created in Boka Kotorska in the second part of 19th and the beginning of 20th century.

Key words: *the history of literature, Montenegrin literature, Boka Kotorska*